

Հորիզոն

Ապրիլ 2020 | APRIL 2020 | AVRIL 2020

horiZon

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 105-ԱՄԵԱԿԻ ԲԱՑԱՌԻԿ
105th ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE
105ème ANNIVERSAIRE DU GÉNOCIDE ARMÉNIEN

 ARZTM
fine foods
the essence of mediterranean gourmet
since 1989

At ARZ Fine Foods the exotic and traditional Middle East meets contemporary and curious West. Arz Bakery, brought innovation to the middle-eastern food, and presented the best recipes to the Canadian community.

www.arzfinefoods.com

1909 Lawrence Avenue East, Scarborough, ON. M1R 2Y6

Պահն է անվկանդ շարունակելու պահանջատիրության երթը

«Փակ սահմանները, հաղորդակցութիւնների բացակայութիւնը, Թուրքիայում – Ադրբեջանում մշակութային յուշարձանների աւերումը, պատերազմական իրավիճակը,– այս ամէնը շարունակուող Հայոց ցեղասպանութեան հետ–անցներն են»

Վահան Յովհաննիսեան (1956–2014)

ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ, ՀՅԴ Խորհրդարանական խմբակցութեան ղեկավար

Հայ ժողովուրդի զարգացման ընթացքը խափան– ուեցաւ եւ ազգի ստուար մէկ հատուածը մասնատ– ուեցաւ ու արմատախիլ եղաւ իր բնօրրանէն: Ազգաս– պանութեան ոճիրը խորապէս ազդեց նաեւ Հայ ժողո– վուրդի հոգեւոր, մշակութային եւ մարդկային վե– րարտադրման ներուժին:

Հայոց ցեղասպանութեան վերջին հանգրուանը՝ Հայ ժողովուրդին դէմ իրագործուած կանխամտած– ուած ցեղային բնաջնջման հետեւողական ուրացումն է թրքական պետութեան կողմէ:

Մարդկային իրաւանց միջազգայնօրէն ընդուն– ուած օրէնսդրութեան մէջ պատժելի են ցեղասպանու– թիւն կազմակերպելը, գործադրելը, զայն հրապարա– կաւ հրահրելը եւ՝ կատարուած յանցագործութիւնը ժխտելը:

Հայոց Ցեղասպանութեան ընթացքին մարդ անհատի տարրական իրաւունքներուն դէմ կիրառուած յանցա– գործութիւնները կը ներառեն սպանութիւն, ազգային հաւաքականութեան մը կանխամտածուած բնաջնջում, ստրկացում, խոշտանգում, բռնազաղթ, բանտարկու– թիւն, բռնի դաւանափոխութիւն, սեռային բռնութիւն եւ սեփական ունեցուածքի բռնազրաւում:

Միացեալ ազգերու կազմակերպութեան Միջազ– գային իրաւունքի յանձնաժողովին կողմէ մշակուած օրէնքներուն մէջ կը նշուի, որ իրաւական արարքի խախտման պարագային՝ պատասխանատուութիւն կրող պետութիւնը պարտաւոր է իր պատճառած վնա– սի համար նիւթական եւ բարոյական հատուցում կա– տարել:

Նոյնպէս, աշխարհի ամենէն հին մարդկային իրա– ւանց կազմակերպութիւնը՝ «Մարդկային իրաւանց Միջազգային Դաշնակցութիւնը» Հայոց Ցեղասպա– նութեան 100–ամեակին առիթով հրապարակած իր հռչակագրին մէջ կոչ կ'ուղղէ Թուրքիոյ, որպէսզի ընդմիջու դադրեցնէ ուրացման քաղաքականութիւնը եւ Հայասպանութեան վնասներուն համար հատուցում կատարէ Հայոց Ցեղասպանութեան ժառանգներուն:

Զգայախափութիւն եւ պատրանք են Ցեղասպա– նութիւնը ուրացող թուրք պետութեան հետ սեղանի

շուրջ հաշտութեան նստելու նախաձեռնութիւնները, որուն ցայտուն վկաներն են Հայ–թրքական հաշտու– թեան ձանձնաժողովի (TARC) եւ Հայ–թրքական ար– ձանագրութիւններու փորձութիւնները:

Յնորաբանութիւն է հաւատք ընծայել Անգարայի երկարած հաշտութեան ձեռքին, երբ իր դաշնակից Պաքուն 21–րդ դարու սեմին Սումկայիթի, Մարաղա– յի եւ Թալիշի մէջ կը շարունակէ ցեղասպանական արարքները:

Թուրքիոյ իշխանութիւններու այսօրուան եւ հեռա– կայ ռազմավարական մտածողութեան մէջ տակաւին առկայ է նախկին Օսմանեան կայսրութեան թեկուզ որոշ տարածքի վերականգնման տեսութիւնը, որ ինք– նին լի է անկանխատեսելի սպառնալիքներով տարա– ծաշըջանի պետութիւններուն եւ յատկապէ՛ս Հայաս– տանի համար:

Անգարայի վերոնշեալ ռազմաքաղաքական ընկալ– ման լոյսին տակ, հայութիւնը պէտք է ճշդէ պահան– ջատիրութեան յառաջիկայ ռազմավարութիւնը: Ցե– ղասպանութեան ճանաչման անմիջականօրէն լծորդ– ուած է հատուցման հարցը, որ իրողութեան մէջ իրա– ւազրկուած Հայ ժողովուրդի արդարութեան վերա– կանգնման հանգրուանն է: Ցեղասպանութեան առն– չուող նիւթական եւ բարոյական հատուցմանէն ան– կախ՝ յաջորդ հանգրուանը հողային պահանջատիրու– թեան խնդիրն է:

Հայաստանի գոյատեւելիութիւնը չի կրնար երաշ– խաւորուիլ մասնատուած հողատարածքներով, հայ ազ– գի լինելութեան նպատակասլաց արարումը անկատար է մասնատուած հայրենիքով: Հայոց Ցեղասպանութիւնը իրագործուած է հայրենի հողին վրայ եւ այդ արնահե– դեղ հողատարածքը հայ անհատի յիշողութեան եւ ինք– նութեան անխզելի ու անքակտելի մէկ մասնիկն է:

Պահն է չափակչուելու պատմական խոցի թողած հե– տեւանքները:

Պահն է անվկանդ շարունակելու պահանջատիրու– թեան երթը:

Պահն է նուաճելու բարձունքները:

ՅԻՇԵԼ ԵՒ ՊԱՀԱՆՋԵԼ «ԺԱՀՐԱՅԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ» ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ԱՆԿԷ ՅԵՏՈՅ

28 Մարտ 2020-ին, Հասարակական Իրաւունքներու եւ Յրանսխօքեան Վարդապետութեան Դատաւորներու Համաձայնեցողական Կոմիտէի նախագահ Ռոպերթօ Անտրէա Կալեարոօ Հրապարակային ըրաւ Յրանսխօքօ Պապէն իրեն ուղղուած նամակը, ուր Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Քահանայապետը կոչ կ'ուղղէ պետութիւններուն առաջնահերթային համարել քորոնաժահրի համաճարակի դէմ ժողովուրդի պաշտպանութիւնը: Այսպէս, կը զգուշացնէ ան, մարդկութիւնը պիտի գտնուի «ժահրային ցեղասպանութեան մը» դէմ յանդիման:

«Ցեղասպանութիւն» յղացքը կարելի է գործածել պարզապէս զգայնութիւններ առաջացնելու համար: Հեղինակաւոր դիրքերէ անոր գործածութիւնը պատասխանատու նախաձեռնութիւն է: Օրին, ԱՄՆ-ի Պետական Քարտուղար Քոլին Փաուըլ ՄԱԿի Ընդհանուր Ժողովին, Սուտանի իշխանութիւններուն ամբաստանեց Տարփուրի ժողովուրդին դէմ ցեղասպանութիւն գործադրելու մէջ: Նման յայտարարութիւն կ'ենթադրէ միջազգային միջամտութեան մը առաջարկը սեղանի վրայ դնել եւ անոր գործադրութեան ղեկավարութիւնը ստանձնել՝ կանխարգելելու համար մարդկութեան դէմ ոճիրը, որուն ահագանգը ի լուր աշխարհի հնչած էր: Պուշի վարչակարգը, սակայն, Սուտանի հետ բանակցեցաւ եւ իր յայտարարած «ահաբեկչութեան դէմ պատերազմ»ին՝ փորձեցան ցամաքամասին վրայ աշխարհաքաղաքականօրէն կարեւոր դիրք ունեցող այդ երկրին գործակցութիւնը ապահովեց: «Ցեղասպանութեան» ամբաստանութիւնը այդ ձեւով վերածուեցաւ ռազմաքաղաքական բանակցութեանց ընթացքին օգտագործելի դիւանագիտական միջոցի: «Ցեղասպանութիւն» յղացքի նման անպատասխանատու գործածութիւն, «պանալ»ացում, յղացքը կը գրկէ իր հրէշային բովանդակութենէն, զայն կը վերածէ դիւանագիտական բանակցութեան գործիքի մը, որ պատմական ճշմարտութեան հետ կրնայ եւ բոլորովին կապ չունենալ: Ազդեցիկ ճանք եւ թուրքիա «ցեղասպանութիւն» յղացքին «պանալ»ացումը հասցուցած են իր ամենաշնական մակարդակին՝ Խոնարհի ողբերգութիւնը արհեստականօրէն բանաձեւելով որպէս «ցեղասպանութիւն» եւ զոհը դահիճի դերին մէջ դնելու դիւանագիտական ծրագրուած, աշխոյժ եւ համաշխարհային մասշտապով քարոզարշաւի մը դիմելով:

Բայց «ժահրային ցեղասպանութեան» մասին աշխարհը զգուշացնող Պապը գիտէ՝ այդ յղացքին ահաւոր նշանակութիւնը: Այնքան գիտակից է անոր, որ հինգ տարի առաջ, Ցեղասպանութեան Հարիւրերորդ Տարելիցին առթիւ, հայ ժողովուրդի բնաջնջման փորձի պատմական փաստը բերելով ան զգուշացուց Միջին Արեւելքի մէջ քրիստոնեաներու անէացման մասին: Ո՛չ զգայնացուց յայտարարութիւն, ո՛չ ալ լոկ պատկերաւոր բանաձեւում մըն է՝ «ժահրային ցեղասպանութեան» մը սպառնալիքին մասին Պապին այս բանաձեւումը: Պետութիւններու անպատասխանատու, այլեւ ոճրագործ անտարբերութիւնն ու ուշացումը տասնեակ հազարաւորներու մահուան պատճառ դարձած է արդէն: Նոյնքան դատապարտելի է կարգ մը պետութիւններու եւ պետական

անձնաւորութիւններու ժխտումը համաճարակի աղէտային բնոյթին: Եւ արդե՞օք պետութիւններու անպատասխանատու վերաբերմունքը չէ եղած պատճառը ամբողջ հաւաքականութեան մը դէմ 105 տարի առաջ գործադրուած պետական այն ոճիրին, որ Ռաֆայէլ Լեմբին, Երկրորդ Աշխարհամարտի օրերուն տեղի ունեցող Ողջակիզման ժամանակ, իրաւականօրէն բանաձեւեց որպէս «ցեղասպանութիւն»: Եւ արարքի գործադրութեան, ե՛ւ անոր կանխարգելման մէջ թերանալու իմաստով: Թուրքիոյ գերագոյն օրինակի հետեւումով, ցեղասպան պետութիւններն են նաեւ որ ոճիրին ժխտումը կը վերածեն պետական քաղաքականութեան:

«ժահրային ցեղասպանութեան» սպառնալիքը համաճարակի այսօրուայ իրավիճակին մէջ, Հայոց Ցեղասպանութեան մասին ամէն խորհրդածութիւն կը դնէ կրկնակի դժուարութեան դէմ յանդիման:

Անոնցմէ առաջինը ընդհանրապէս Ցեղասպանութեան մասին գրելու դժուարութիւնն է, ի մասնաւորի, երբ Հայոց Ցեղասպանութեան պարագային, անհաւասար ուժերու պայքարը ծայրայեղ զգուշութիւն կը թելադրէ: Ո՛չ միայն յիշողութիւնը սերունդէ սերունդ կենդանի պահելու համար, այլեւ՝ պահանջատիրութեան գործընթացի արժեւորման պահուն միամիտ լաւատեսութիւնն ու ժխտական յուսալքութիւնը բացառելու իմաստով: Հայ Դատի ծնունդով Հայոց Ցեղասպանութեան յիշատակումը կը հասկցուի որպէս ոճիրի ճանաչման եւ արդարահատոյցի պահանջատիրութիւն: Այսինքն՝ քաղաքական գործ եւ յանձնառութիւն, որ իր կարգին, անդադար քննարկումի եւ արժեւորման կարիք ունի, որպէսզի կարելի ըլլայ փորձառութենէն դասեր քաղել եւ առաջ ընթանալ:

Ցեղասպանութեան 105ամեակը Հայ Դատի առաջընթացի վերլուծական արժեւորման քիչ նիւթ չի պարունակեր: Կայ, սկսելու համար, Համահայկական Հռչակագրի, իր տեսակին մէջ միա՛կ համահայկական փաստաթուղթ մինչ օրս, ի լուր աշխարհի յայտարարութիւն/յանձնառութիւնը՝ սկիզբ տալու պահանջատիրութեան արդարահատոյցի հանգրուանին, որ կ'ենթադրէ պետական դիւանագիտութեան եւ Սփիւռքի մէջ Հայ Դատի աշխատանքներու շատ աւելի ծրագրուած եւ համակարգուած գործընթաց մը, ուր թուրք-ազդեցիկ ճանաչման ժխտողականութեան նոր քարոզարշաւին զգաւոր ըլլալու եւ հակազդելու հրամայականը առաջնահերթային պիտի ըլլար: Արդ, որքանո՞վ Սփիւռքի մէջ արդարահատոյցի պահանջատիրութիւնը գործնական քայլերու վերածած քանի մը նախաձեռնութիւնները, որոնց կարգին՝ Սիսի Կաթողիկոսութեան վերադարձի դատական գործը եւ Հայոց Ցեղասպանութեան արդարահատոյցի ուսումնասիրութեան խմբակի պատրաստած Արդարացի Լուծում փաստաթուղթը, երկուքն ալ աննախընթաց իրենց տեսակին մէջ, նկատի առնուեցան հայրենի պետական քաղաքականութեան օրակարգին վրայ: Անցեալ տարուայ ընթացքին Հայ Դատի արձանագրած երկու կարեւոր քաղաքական յաղթանակները՝ Ցեղասպանութեան ճանաչումը ԱՄՆի Գոնկրէսին եւ Սուրիոյ Խորհրդարանին կողմէ, իրենց կարգին

խորհրդածութեան եւ քննարկումի նիւթ պիտի ըլլային եւ յաջորդ քայլերուն մասին պիտի մտածուէր:

Սակայն, Հայ Դատի յառաջընթացի վերլուծում/քննարկումը, ինչպէս եւ Յեղասպանութեան 105ամեակի ձեռնարկները, դէմ յանդիման եկան քորոնաժահրի համաճարակի ստիպած տուէր մնալու հրամայականին հետ: Ապրիլեան յիշատակման առկախումը հարց չի կրնար ըլլալ: Կը մնայ, որ այդ մէկը գրեթէ ամենուրեք պիտի կատարուի առաւելաբար, եթէ ոչ բացառաբար, համացանցի եւ ընկերային ցանցերու օգտագործումով: Այդ միջոցները արդէն կը գործադրուին Հայ Դատի աշխատանքներուն մէջ: Բայց երբեք չէ պատահած, որ Ապրիլ 24ի յիշատակումը բացառաբար վիրթուալ ըլլար, ջնջուէին բոլոր հանրային նախաձեռնութիւնները՝ կրօնական արարողութիւններէն մինչեւ քաղաքական հաւաքներ եւ բողոքի երթացոյցեր: Հետեւաբար, համացանցի եւ ընկերային ցանցերու օգտագործումը 105ամեակի առիթով յաւելեալ ստեղծագործական ճիգի պիտի կարօտի, որպէսզի Ապրիլեան յիշատակումը ունենայ այն արձագանգը, որ ընդհանրապէս կ'ունենան յիշատակումի ընթացիկ ձեռնարկները: Յիշեցնեք, որ այդ արձագանգը ինքնին քաղաքական նշանակութիւն ունի եւ լոկ «ռէյթինկ»ի հարց չէ եղած բնաւ: Աւելի'ն, ստեղծագործական յաւելեալ ճիգը պիտի ծրագրուի Ապրիլեան յիշատակման նախորդող քանի մը սեղմ շաբաթներուն ընթացքին եւ առանց նախընթացի մը, որուն վերամտածումն ու վերամշակումը կրնային թերեւս դիւրացնել աշխատանքը:

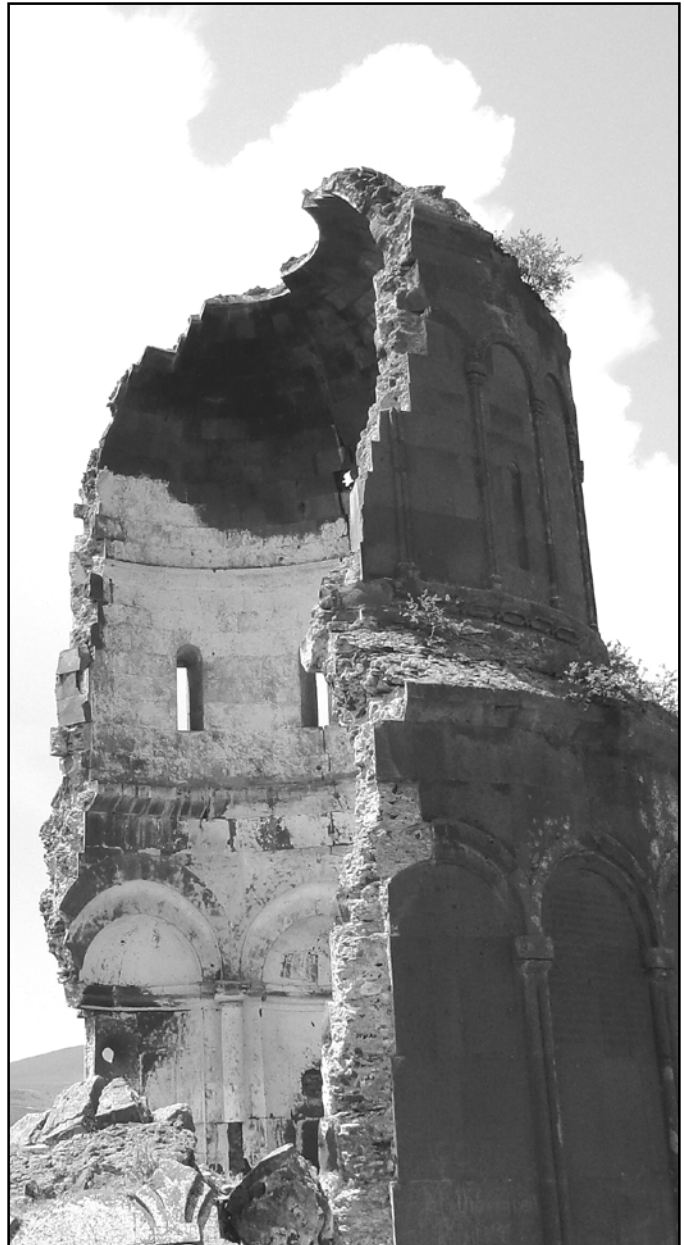
Բայց այդ չէ քորոնաժահրային համաճարակի պայմաններուն մէջ Յեղասպանութեան մասին խորհրդածելու երկրորդ դժուարութիւնը: Քիչ մը ուժ տալով լաւատեսութեան, կրնանք թերեւս մտածել իսկ, որ փորձառութիւնը դաս կ'ըլլայ պահանջատիրական նոր ձեւերու յայտնաբերման, եթէ Ապրիլեան յիշատակման յաջորդող հանգրուանին, Հայաստանի թէ սփիւռքեան տարբեր համայնքներու նմանաբնոյթ նախաձեռնութիւնները քաղաքատական խորհրդածութեան նիւթ ըլլան եւ չմնան լոկ լրատուութիւն: Յեղասպանութեան մասին խորհրդածելու դժուարութիւնը կը կայանայ նոյնինքն «ժահրային ցեղասպանութեան» համամարդկային

սպառնալիքին մէջ հայ ժողովուրդի եզակիօրէն եղեռաբախտ փորձառութեան տեղը գտնելու մարտահրաւէրին մէջ: Կամ, ինչպէս շատեր արդարօրէն պարզաբանեցին այս մասին եղած խօսակցութիւններու ընթացքին. «Ինչպէ՞ս անդրադառնալ Հայոց Յեղասպանութեան ամբողջ մարդկութեան դիմագրաւած աղէտի պայմաններու մէջ»: Ի՞նչպէս որեւէ հայկական համայնք կրնայ իր ապրած հասարակութեան մէջ, իր համաքաղաքացիներուն եւ քաղաքական ներկայացուցիչներուն դիմել՝ Հայոց Յեղասպանութեան յիշատակման խնդրով, երբ վարակումներու եւ ժահրի պատճառով մահացողներու թիւը անոնց անմիջական մտահոգութիւնն ու անձկութիւնն են, ինչպէս որ առօրեայ են նաեւ իւրաքանչիւր հայու հայրենիքի մէջ թէ Սփիւռքի... «ժահրային ցեղասպանութիւնը» սկզբունքով ազգային, կրօնական թէ դասակարգային տարբերութիւն չի դնել, թէեւ, պէտք է նշել, ժահրին զոհերը շատ աւելի են եւ պիտի ըլլան հասարակութեան ամենաանպաշտպան խաւերուն մէջ: Այս նկատողութենէն պէտք չէ հետեւցնել, որ քաղաքական անձնաւորութիւններ յայտարարութիւններ չընեն կամ բողոքովին անտեսեն Ապրիլ 24ի առիթով իրենցմէ ակնկալուած հրապարակային դիրքորոշումը: Հարցը սակայն այդ բոլորին անդրադարձն է հանրային կարծիքին մօտ: Մանաւանդ որ սպասելի է թուրք-ազրպէյճանական ժխտողականութեան ներթափանցումը քորոնաժահրային պայմաններու յատուկ միջազգային քաղաքական մրցակցութեան մէջ: Ծանօթ է, որ թուրքիան արդէն նախաձեռնած է տարածաշրջանային ուժի իր դիրքի քարոզչութեան դրացի երկիրներու, ներառեալ՝ Հայաստանի, առաջարկելով բժշկական եւ մարդկային օժանդակութիւն: Անկարելի չէ, որ այդ քարոզչութիւնը նաեւ շնականանայ այնքան, որ համամարդկային աղէտի այս պայմաններուն մէջ Հայկական Յեղասպանութեան պահանջատիրութիւնը, դիւանագիտական նախաձեռնութիւններով թէ՛ զանգուածային լրատուական միջոցներու ու ընկերային ցանցերու մէջ համակարգուած արշաւով, ներկայացնէ որպէս ազգայնամոլական, չըբապատի ու մարդկութեան աղէտէն օտարացած ու համատարած անձկութեան հանդէպ անտարբեր հաւաքականութեան մը նախաձեռնութիւնը: Թուրք-ազրպէյճանական ժխտողականութեան

Թիւերը պիտի ուզէ համաշխարհային տազնապի պայմաններէն օգտուել չէզոքացնելու համար Հայոց Յեղասպանութեան յիշողութիւնն ու պահանջատիրութիւնը, անհետացնելու անոր անմարդկայնութիւնը կամ, աւելի շնականօրէն, այդ պահանջատիրութիւնը պատկերացնելու որպէս անմարդկայնութիւն:

Թերեւս այս խորհրդածութիւնը թուի անիրական չափազանցութիւն, անտեղի մտահոգութիւն մը երբ ընդհանուր համոզումն այն է, որ հակառակ համաճարակի համաշխարհային մասշտապին, քորոնաժահրէն յետոյ կեանքը պիտի շարունակուի: Դժուար օրեր, անկասկած, պիտի սպասել թէ՛ կուզ եւ երբ քորոնաժահրէն մահերու եւ վարակուածներու թիւը նուազելու սկսի եւ անհետանայ եւ քաղաքական ու տնտեսական գործառնութիւնը վերադառնան իրենց բնականոն հոսանքին (business as usual): Ի վերջոյ, քորոնաժահրային աղէտը արեւելք չհանդիսացաւ ԱՄՆ-Չինաստան լարուածութեան մեղմացման, Սուրիոյ պատերազմի ճակատները կը մնան թէ՛ քարիւղի գինին չուրջ միջ-պետական բախումներն ու բանակցութիւնները փաստը կու տան ազգային թէ՛ հատուածական շահերու նկատառման տրամաբանութեան շարունակումին եւ Ուաշինկթըն արդէն կը պատրաստուի «թմրադեղերու դէմ պատերազմ»ի պատրուակով Վենեզուելայի դէմ գինուորական միջամտութեան ենթահողի ստեղծման: Կը մնայ, որ համաշխարհային ընկերատնտեսական տազնապը այնքան խորունկ պիտի ըլլայ յետ-քորոնաժահրային աշխարհակարգի մէջ, որ հազիւ թէ ոեւէ վերլուծաբան կը համարձակի բացառել համակարգային փոփոխութեան մը անխուսափելիութիւնը: Այդ փոփոխութիւնը որքանո՞վ նկատի պիտի ունենայ միջազգային համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը՝ խուսափելու համար հետագայ նմանօրինակ աղէտներէ աշխարհի մը մէջ, ուր իւրաքանչիւր երկիր, իւրաքանչիւր հասարակութիւն ինքն իր մէջ փակուելու եւ իր վերապրումը ապահովելու մասին պիտի մտածէ ամենէն առաջ: «Ժահրային ցեղասպանութեան» սպառնալիքի եւ յետ-քորոնաժահրային աշխարհի անորոշութեան պատճառով է, որ այսօր կը դժուարանայ Հայոց Յեղասպանութեան մասին իմաստալից խորհրդածութիւն մը, անցեալի վերլուծում եւ հետագայ քայլերու տեսլական մը բանականացնել:

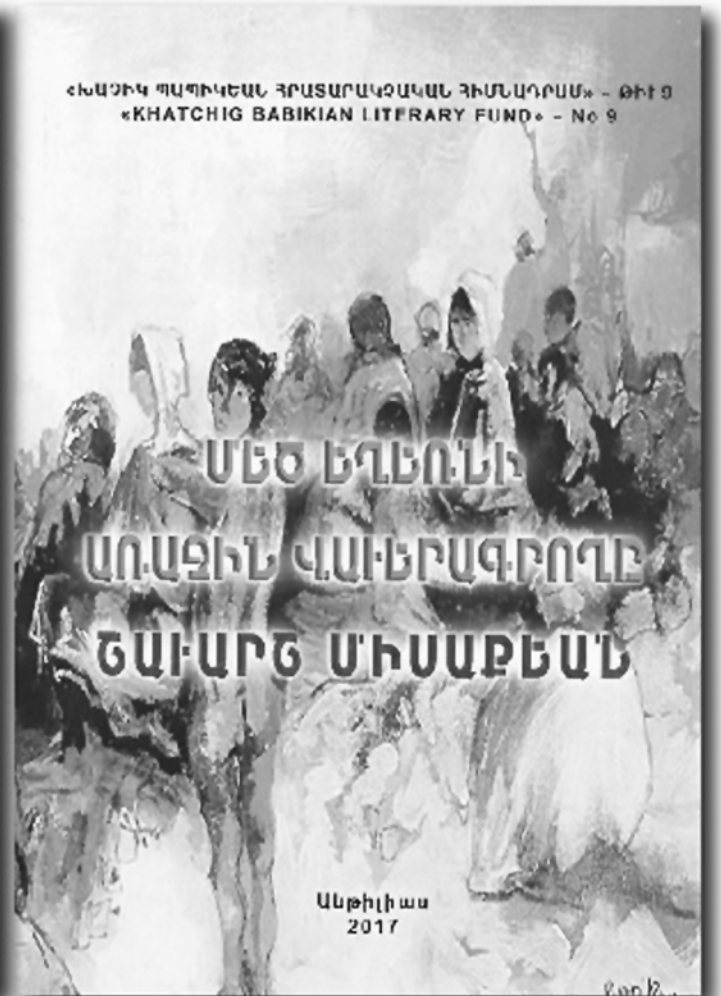
Յեղասպանութեան 105-ամեակի այս աննախընթաց ու բացառիկ պայմաններուն մէջ գիտենք միայն, որ յիշելու եւ պահանջելու մեր յանձնառութիւնը անգամ մը եւս պիտի հաստատենք դիմագրաւելու համար յետ-քորոնաժահրային ժամանակներու մարտահրաւէրը: Նորութիւն չկայ այս ըսուածին մէջ, ընդհակառակը՝ դասական ու մինչեւ իսկ ձանձրացուցիչ բանաձեւում մըն է: Անոր այժմէականութիւնը եւ կարեւորութիւնը ի խորոց սրտի անգամ մը եւս հասկնալու համար պիտի մտաբերել այս տարուայ Զատիկուայ Տօնին (Ապրիլ 12) Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նստավայր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարին մէջ Արամ Վեհափառին դէմքն ու արցունքոտ աչքերը, երբ կը հնչէր Կիլիկիան՝ հաւատացեալներէ պարապ եկեղեցւոյ մէջ: Յեղասպանութիւնը պարպեց «չքնաղ երկիր մեր Արմենիան», եւ եթէ վերապրեցանք՝ այդ եղաւ նաեւ որովհետեւ հաւատացինք որ աշխարհացրիւ հայութենէն պիտի կերտենք միասնական Սփիւռք, ուր «ցանկամ տեսնել»ը ամրակայեց կուռ հաւատք մը Հայ Դատի արդարութեան, արդարահատոյցին՝ վերատիրանալու այն հողերուն, որ մեզմէ պարպուեցան: Այդ հաւատքի ուժով է որ նոյն այդ Տաճարի բակին մէջ Արամ Վեհափառը արձակեց իր հզօր «ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ»ը

տիրահոչակ Փրոթոքորներուն: Երբեմն պատկեր մը աւելի հզօր է արտայայտելու համար յանձնառութիւն մը որ բանականութիւնը կը դժուարանայ համոզիչ կերպով շարադրել: Յեղասպանութեան 105ամեակին պատգամը թող ըլլայ Արամ Վեհափառին դէմքը եւ արցունքոտ հայեացքը, ուր, ինչպէս Նազարէթ Պէրպլեան իր այդ օրուայ Ֆէյսպուքեան գրառման մէջ փայլուն կերպով կը բանաձեւէ, «կը կայծկւտար ՈԳԵՇԷՉՈՂ ՀԱԻԱՏՔԻ ԿԱՆԹԵՂԸ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻՆ»:

Խ. Տէր Ղուկասեան

Ինչո՞ւ Անապայման Կարդալ Երուանդ Փամպուքեանի «Մեծ Եղեռնի Առաջին Վաւերագրողը. Շաւարշ Միսաքեան» Հատորը

Հազուադէպ գիրքեր մեծ տպաւորութիւն եւ ազդեցութիւն կը ձգեն ընթերցողին վրայ: Իմ պարագայիս, Երուանդ Փամպուքեանի խմբագրած «Մեծ Եղեռնի Առաջին Վաւերագրողը. Շաւարշ Միսաքեան» 2017ին լոյս տեսած հատորը այդ փոքրաթիւ գիրքերու կարգին անցաւ: Ըսեմ, թէ ինչո՞ւ:

Դեկտեմբեր 2017ին, Անթիլիասի կաթողիկոսարանին մէջ, զեկուցական հանդիպման մը մէկ դադարին, Փամպուքեան հատ մը այս գիրքէն իր կողմէ մակագրուած յանձնեց՝ ըսելով. «Երկար ճամբայ ունիս մինչեւ Ամերիկաները, յարմարութիւն ունենաս՝ կարդա՛»:

Վերջերս, խաղաղ պահէ մը օգտուելով՝ առիթը ունեցայ այս գիրքը կարդալու եւ իմանալու 24 Ապրիլի 1915ի շուրջ շարք մը նորութիւններ, որոնք կը նկատեմ չափազանց կարեւոր, ըստ իս, գերզգայուն նոր տեղեկութիւններով լեցուն, նոյնիսկ օրին եղած փաստարկումներ, որոնք այսօրուան իրաւաբանին ու պատմաբանին կրնան ծառայել՝ իբրեւ քաղաքական-իրաւական տուեալներ մեր դատի ազդու (effective) հետապնդման մէջ:

Ինչո՞ւ այս բոլորը եւ ինչպիսի՞ նորութիւններ:

Առաջին. Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ ընդ-

հանրապէս լուսարձակի տակ առնուած են ֆետայիներ, խմբապետներ, զնդապետներ, հիմնադիրներ, եւ այլն: Շաւարշ Միսաքեանի մասին այն պատկերը, որ կը յստականայ մեզի այս գիրքին միջոցաւ, խմբագրի մը ուրուագիծն է (profile), որ կը վերածուի քաղաքական գործիչի, ապա Հայոց Ցեղասպանութեան վաւերագրողի ու վրէժխնդրութեան տեսլականի: Չարաքաստիկ Ապրիլ 24ի երեկոյեան, Պոլսոյ իր տուն վերադարձին ան ընկերոջմէ մը կը տեղեկանայ Միսմանթոյին եւ այլոց ձերբակալութեան մասին: Ոստիկաններ յաջորդաբար երկու գիշեր կը խուժեն Միսաքեանի յաճախ այցելած մէկ բնակարանը եւ կը ձերբակալեն տան երետասարդը, որ իբրեւ Շաւարշ կ'աքսորուի ու կ'առաջնորդուի դէպի մահ:

Հո՞ւ է, որ բուն գործը կը սկսի Միսաքեանի համար: Աքսորը արդէն հնձած էր պոլսահայ մտաւորականութիւնը եւ ընտրանին հասարակական գործիչներու, որոնց կարգին՝ ՀՅԴ Բիւրոյի եւ Պոլսոյ Կեդրոնական կոմիտէի անդամներ: Հազիւ հազ ճողոպրած ու առօրեայ հետապնդումի առարկայ դարձած՝ Միսաքեան կը նախաձեռնէ «Վիշապի Առժամեայ Մարմին» անունով ընդլայտական Պոլսոյ Կեդրոնական կոմիտէին (ի դէպ՝ ան 30 տարեկան է հոս) երկու այլ անձերու՝

մարմնին մասնակցութեամբ՝ մարտական հարցերու պատասխանատու Գրիգոր Մերճանեանի (Մերճանոֆ) եւ երիտասարդ վանեցի Սամուէլ Դարբինեանի հետ:

Ըստ Փամպուլքեանի՝ «Առժամեայ Մարմինը ունէր շարք մը օժանդակող անդամներ, ինչպէս՝ Տիգրան Ծամհուր, Արամ Չարըզ եւ շատ մը ուրիշներ, որոնք տարագրութեան տարիներուն փախստական՝ յաճախ ծպտեալ իբրեւ թուրք, քիւրտ, արաբ պետեւի կամ գերմանացի, կը գործէին երկրի մէկ ծայրէն միւսը, մինչեւ Սուրիոյ անապատները եւ Միջագետք: Անոնց միջոցաւ է, գլխաւորաբար, որ Առժամեան իրազէկ կը դառնար ներքին գաւառներու մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն եւ զանոնք կը փոխանցէր արտասահման»:

Դիտարկում առաջին. ուրեմն Միսաքեան՝ ի հեճուկս առօրեայ ոստիկանական հետապնդումներուն, եւ ի դէմ իր գործընկերներու ձեռքաւարտութեան ու աքսորման կ'որոշէ ծպտեալ կեանք մը ապրիլ, Պոլսոյ մէջ այդ օրերուն Առժամեայ Մարմին նախաձեռնել, ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյի հաւանութիւնը ստանալ, կապեր ուղղարկել գաւառները, տեղեկութիւն հաւաքել տեղահանութեանց եւ հաւաքական սպանդին մասին ու զանոնք փոխանցել արտասահման: Մէկ խօսքով՝ Պոլսոյ ձեռքաւարտութիւններէն ետք, դժոխային պայմաններու տակ կուսակցական գործը շարունակել:

Երկրորդ. Միսաքեան գաւառներէն հաւաքած այդ տեղեկութիւնները եւ վաւերագրումները իր առաջին իսկ նամակէն՝ գաղտնաբար ուղղարկուած 27 Ապրիլ 1915ին (ճիշդ կարգացիք, այսինքն ճողոպրելէն երեք օրեր ետք), Պալքանի Կեդրոնական կոմիտէին կ'որոշէ այս նամակները գրել «ծածկագիր, գաղտնի մելանով եւ օտարալեզու (ֆրանսերէն, ռուսերէն, պուլկարերէն) լրագրիներու լուսանցքներուն վրայ: Պալքանեան Կեդրոնական կոմիտէն, ընդհանրապէս անոր գործավար-քարտուղարը՝ Տիգրան Նաչիկեան կը վերծանէր եւ կ'արտագրէր զանոնք»: Ապա գրութիւնները կը փոխանցուէին «անմիջապէս հետեւեալ վայրերուն ժընեւի՝ «Դրօշակ» խմբագրութեան, Թիֆլիս՝ ՀՅԴ Արեւելեան Բիւրոյին եւ Ամերիկայի ու Եգիպտոսի կուսակցական մարմիններուն, որոնք իրենց կարգին, մամուլով եւ այլ միջոցներով պէտք է իրազէկ դարձնէին հայ ու օտար հանրային կարծիքը Օսմանեան կայսրութեան տարածքին տեղի ունեցող այն արհաւիրքներուն մասին, որոնցմով թուրք պետութիւնը կ'աշխատէր բնաջնջել ամբողջ հայ ժողովուրդը» (մէջբերումները՝ Ե. Փամպուլքեանէն):

Դիտարկում երկրորդ. Միսաքեան, օգտագործելով գաղտնի, ինքզինք ոչնչացնող մելան, յատուկ բառապաշարով մը, որ կարելի էր «բանալ» Պալքանի կառույցին կողմէ՝ օտար թերթերու ձեռմակ բաժիններուն մէջ կը գրէ 55 նամակներ, 27 Ապրիլէն մինչեւ 5 Հոկտեմբեր 1915, շաբաթական 2-3 գրութիւններով արտաքին աշխարհը իր ջանքերով տեղեկ կը պահէ հայկական գիւղերու եւ աւաններու տեղահանութեանց ու ոչնչացման միջոցներուն մասին՝ գաղտնաբար եւ անխափան:

Երրորդ. այս ծպտեալ նամակագրման գործը ընելու համար, ինչպէս նաեւ Պուլկարիայէն ստացուելիք պատասխան նամակներու հասցեագրման համար, Միսաքեան կը դիմէ նուիրեալ անձերու օգնութեան, այս պարագային, մեծաւ մասամբ, երիտասարդ աղջիկներու, որոնք առհասարակ կ'օժանդակեն Օսմանեան իշխանութեանց ուշադրութիւնը չեղելու մտադրութեան: Այսպէս, չըջան մը նամակներ ստացող կապը Մանիշակ Ապաճեանն է, այլապէս Grand Rue Pangalti, No. 53 բնակող Mlle Vergine Khatcherian-ն է, ուրիշ տեղ մը Պոլսոյ Robert College յաճախող յանգուգն աշակերտուհի մը կասկած չարթող հասցէն:

Դիտարկում երրորդ. Միսաքեան լման ցանց մը ի գործ կը դնէ, ոստիկանութեան քիթին տակ: Քաջասիրտ ու նուիրեալ անձեր՝ «անծանօթ գինուորներ», որոնք տրամադիր են իրենց մատղաշ կեանքը վտանգելու ու ձեռքաւարտելու գնով իսկ ազգին ծառայել:

Չորրորդ. 24 Ապրիլին յաջորդող անմիջական օրերուն, այնքան ճակատագրական կարեւորութիւն ունեցող մանրամասնեալ տեղեկահաւաքն է այս: Պոլսոյ մտաւորականութեան աքսորեալները կը գտնուին Այաշ, Չանղըրը, Չորում: Վարդգէս (Յովհ. Մէրէնկիւլեան, Օսմանեան խորհրդարանի անդամ, որ պիտի ձեռքաւարտէր քիչ մը աւելի ուշ՝ 2 Յունիսին եւ կը սպանուէր 26 Յունիսին Գր. Զօհրապի հետ միսնաբար), Պոլսոյ պատրիարքը եւեւ այլ անձեր փորձ կը կատարեն ազդելու Թալէաթի ու այլ պատասխանատուներու վրայ, սակայն ի զուր: Արհաւիրքին նկարագրութիւնը օր ըստ օրէ ցոյց կու տայ ոճիրին աննախընթաց հաւաքը բնոյթը:

Միսաքեանի բառերով. «Գիտակը (Վարդգէս) երէկ ներկայացաւ Թալէաթին իր բնակարանին մէջ: Նախարարը բացարձակապէս յայտարարէր է «քանի որ դուք մեր նեղ օրերուն մեր վզին չոքելով, բարենորոգում, ինքնավարութիւն, եւ այլն պահանջեցիք, հիմա մենք ալ մեր լայն օրերուն հայ ժողովուրդը ցիրուցան պիտի ընենք, որպէսզի մինչեւ 50 տարի բարենորոգման կամ ինքնավարութեան խօսք չկարենաք ընել»: Գիտակը դիտել տուած է, որ Համիտին գործը շարունակել՝ կ'ուզէ: Թալէաթը հաստատական պատասխանած է առանց վերապահութեան» (26 Մայիս 1915):

«Զէյթունցիներուն մէկ մասը աքսորած են Էնկիւրիի Սուլթանիէ կոչուած տեղը, ճախճախուտ եւ վատառողջ անկիւն մըն է, ուրկէ թուրքերն անգամ կը փախչին եղեր: Իսկ մաս մըն ալ զրկած են Միջագետքի Տէյր Զօր կոչուած վայրը, վրանաբնակ վայրերիններու մէջ: Պատրիարքը ամերիկեանի (խմբ. իմա՝ ամերիկեան դեսպանի) միջոցով խնդրած է, որ արտօնեն դեղ, առողջապահական նիւթեր եւ եկեղեցական գոյքեր (Մաշտոց, միւռոն) զրկելու: Թալէաթը նախ ծամծմեր է, իսկ երկրորդ անգամուն, երբ թարգմանը ներկայացած է վերջնական պատասխան ստանալու, յայտնեւ է, թէ չեն կրնար արտօնել: «Մեր կայսրութեան գերագոյն շահերը կը պահանջեն այսպէս վարուիլ. կը խնդրեմ որ ալ չխօսիք այս մասին»: Հակառակ այս պատասխանին, դեսպանը երկու երեք օրէ ի վեր նոր ժամադրութիւն մը կը խնդրէ, եւ երէկ պիտի տեսակցէր: Չգիտենք արդիւնքը: Ինչպէս կը տեսնէք, Իթթիհատը կատարելապէս հետեւողական է իր ծրագրին մէջ: Բնաջնջ ընել բոլոր հայկական համախմբումները, նոյնիսկ յատկապէս դէպի մահը առաջնորդելով զանոնք» (2 Յունիս 1915):

Դիտարկում չորրորդ. օրը օրին եղած 24 Ապրիլի յաջորդող անմիջական ժամանակաշրջանի միջամտութեանց ու նախաձեռնութիւններուն (պատրիարք, Ամերիկայի դեսպան, Թալէաթ, խորհրդարանի հայ պատգամաւոր) այս տեղեկագրումը մեզ կը դնէ հսկայական արժէք ունեցող վաւերացումներու առջեւ, դարձեալ արդիւնքը Միսաքեանի այս կոթողային աշխատանքին:

Հինգերորդ. եւ հաւանաբար իմ ակնոցով այս բոլորէն ամէնէն նշանակալիցը՝ Միսաքեան հաւանաբար օրին առանց իր կատարածին պատմական արժէքին անդրադարձած ըլլալու՝ Պալքանի Կեդրոնական կոմիտէին հետ իր կատարած այս նամակագրութեամբ՝ մեզի կը կտակէ աննախադէպ վաւերագրման հաւաքածոյ մը, տեղեկագրուած ականատեսներու կողմէ, դէպքերը տեղի ունեցած իսկ օրերուն: Փաստեր եւ փաստարկումներ, որոնք կ'ապացուցեն հայաստանութեան

կանխամտածուած եւ ծրագրուած ըլլալու բնոյթը, իթթիհա-տական կուսակցութեան եւ օսմանեան կառավարութեան կողմէ, նաեւ ամբողջութեամբ գործի դրուած անոնց կողմէ: Հոս կան բազմաթիւ մէջբերումներ Միսաքեանի «նա-մակ»ներէն: Պիտի գոհանամ միայն մի քանին յիշելով:

Դարձեալ Միսաքեանի բառերով.

«Երեկուան մեր սպասած նամակը Այնթապէն էր Մայիս 10 թուակիր... Ապրիլի սկիզբէն ի վեր երկու օր անգամ մը կարաւաններ կ'անցնին եւ առանց քաղաքը կենալու կ'եր-թան դէպի հարաւ, Միջագետքի ճահիճները: Ֆոնոզ, Կա-պան, Ալաբաշ, ամբողջ Զէյթունը պարպուած է: Բոշնաք (Խմբ. Պոսնիացի) գաղթականները որջեր կը հաստատեն: Անկկարագրելի է թուրքերու խնդը: Աքսորականներու վրայ դրուած դազանութիւնները ոչ թէ պատմել, լսել անգամ գանկեր կը պայթեցնէ: Կիներ առեւանգել, կոյսեր պղծել, հայ տարազով ու անուռով ծպտուած աղջիկներ խաբել, փախցնել եւ բռնի թրքացնել ամէնօրեայ եւ սովորական դէպքեր են» (30 Մայիս 1915):

«Հերթեւի կանանց մէջ եղան մայրեր, որ յուսահա-տութենէն իրենց ծծկերները Արաքսը նետեցին: Թահսինը կը չքմեղանայ ըսելով, որ հրամանը վերէն է... «Կը խօսուի որ իթթիհատը կը պնդէ կոտորել կամ քշել:»... «Մուշէն ոչ մէկ լուր: Կը խօսուի կոտորածի եւ գրաւման մասին», (28 Յունիս 1915):

«Գերման-գուրգերիացի ուսուցիչ մը, որ Հալէպ կը պաշտօնավարէր Պոլիս հասաւ... ճամբան հանդիպէր է անհա-մար անթաղ դիակներու: Կը նկարագրէ տեղափոխուող բազ-մութեանց ահաւոր տառապանքները. այր չկայ, կիներ ու մանուկներ, որոնք կը խոշտանգուին վայրագօրէն... միայն ինք երեք յդի կիներ տեսեր է, որոնց միջոց չեն տուած հանգստանալու եւ որոնք ճանապարհին մեռեր են արիւնա-հոսութենէ»... «Տրապիզոնի առաջնորդը Կարին զրկեր են պատերազմական ատեանով դատելու... Առաջնորդը իր սեն-եակին լամբը վրան թափելով՝ անձնասպան եղեր է, որովհե-տեւ պահանջեր են ստորագրել թուղթ մը, այն իմաստով, թէ բանտի մէջ մեռածները բնական մահով մեռեր են:»... «Հիւս-նի Մանսուրի եկեղեցին խուզարկելով Ս. Սկիւն նետեր են արտաքնոց, յետոյ ժանտարմաները շուրջառ հագեր եւ պա-տարագը կեղծեր են հայհոյելով Քրիստոսին, հայութեան եւ ալլին: Քահանան բանտն է եւ ամէն օր կը խոշտանգուի», (29 Յունիս 1915):

«Զօհրապը մեռեր է Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ: Հրէշային անպատկառութեամբ մը երէկ ներքին գործերու խորհրդականը թելեֆոնով հաղորդեր է տիկին Զօհրապին: Տոբթ. Լեփսիլիս» ըսաւ, որ բանակին բոլոր հայ բոլշևիները պիտի ձերբակալեն եւ կը հասկնանք ի՞նչ չարաշուք նպատա-կով: Անշուշտ մտաւորականութեան այս տարրն ալ պիտի փճացնեն այս կամ այն կերպով»: Նոյն նամակէն՝ «Միայն ճամբորդներէ տեղեկութիւն առնուած է, որ Գարահիսարի սանճաքին եւ յարակից գազաններու հայ ժողովուրդը մեծա-գոյն մասամբ ջարդուած է: Մարդուանէն ալ 100-150 տուն թրքացած են: Ե. Գարահիսարի առաջնորդն ալ կախած են», (21 Յուլիս 1915):

«Ինչ կը վերաբերի գուտ հայկական նահանգներու, Տիգրանակերտէն մինչեւ Երզնկա, Սըվազ, Պիթլիս, Կարին, եւ ալլն, ժողովուրդը բոլորը կոտորուած է: Ամէլէ թապուրներու մէջ առնուած երիտասարդները տեղն ու տեղը սպաննուած են, կիներ կամ առեւանգուած են կամ նոյնպէս սպաննուած են: Կոտորած եղած է այն հաշուով, որ ալլեւ խօսք չի լինիր նոր ծնող հայ սերնդի մը: 1-2 տարեկան երեխաներ թուրք ընտանիքի մէջ առնուած են: Իսկ անկէ վեր մինչեւ ամէնէն

ծերը ջարդուած են: Տեղին վրայ կոտորուած հայերու թիւը առանց հափազանցելու՝ 200,000ը կ'անցնի, չհաշուելով տե-ղահանութեանց ընթացքին ոչնչացած հայերու թիւը: Այն-պէս որ կարելի է ըսել, թէ ալլեւ Հայաստանի մէջ հայ չկայ», (11 Օգոստոս 1915):

Ապա Միսաքեան կը փոխանցէ Կիլիկիոյ կաթողիկո-սէն քանի մը նամակներ:

«...աշխարհ տեսած չէ, եւ պիտի չտեսնէ այսքան արհաւիրք, այսքան թշուառութիւն եւ կարօտութիւն: Երու-սաղէմի աւերը բախտաւորութիւն է հայութեան աւերակաց բաղդատմամբ: Կոտորած, բռնաբարութիւնք, երկսեռ մա-նուկներու անհետացում, անհամար առեւանգութիւնք, գեղ-դէմ կանանց, հարսներու եւ կոյսերու վաճառում, մինչեւ անգամ երեք մէծիտի», (19 Յուլիս 1915):

Միսաքեան կը շարունակէ.

«Զաւէնեանը (Խմբ. պատրիարքը) անցեալ շաբաթ օր տեսնուեցաւ վարչապետին հետ՝ յայտնեց թէ հայերու կո-րուստը 500,000է աւելի է, չհաշուելով մանուկներու յափշ-տակութիւնը, կիներու բռնաբարութիւնը եւ ալլն: Վարչա-պետը լռութեամբ մտիկ ըրած է եւ առանց պատասխանելու զարմացած՝ այն տպաւորութիւնը ձգեր է, թէ իր ձեռքը չի գտնուիր այս գործերու բանալին, եւ թէ ինքն ալ զգացուած է», (1 Սեպտ. 1915):

«Իգմիրի գերման հիւպատոսը, Պոլսոյ դեսպանատան դիմելով, խնդրած էր միջամտել հայերու դէմ կատարուած հալածանքը դադրեցնելու համար. դեսպանտունէն պատաս-խաներ են, թէ «Ստորին հայերուն համար պէտք չէ որ ինք միջամտէ», (13 Սեպտ. 1915):

Դիտարկում հինգերորդ. եւ այսպէս կը շարունակուի օրը-օրին բազմատասնեակ գերզգայուն տեղեկութեանց փո-խանցումը արտասահման: Փաստեր եւ փաստաթուղթեր, որոնք նոր լոյս կը սփռեն օրին եղած միջամտութեանց, իշ-խանութեանց մտադրութեան, ոճիրին ահաւորութեան եւ դի-տաւորեալ հայ ազգը բնաջնջելու այս ճիւղային ծրագիրին ու գործընթացին վրայ. տուեալներ՝ որոնք մեր Դատի արխիւային բովանդակութիւնը իւրապատուկ կերպով կը հարստացնեն:

Միսաքեանի լրատուութեան այս հոսքը վերջնակա-նապէս կը խափանուի 16 Մարտ 1916ին, երբ Պոլսոյ մէջ Պուլկար դեսպանատան բարապան Վլատիմիր Տիմիթրեւի մատնութեամբ, ան դաւադրաբար կը ձերբակալուի: Շուրջ երկուքուկէ տարի հարցաքննութեանց եւ չարչարանքի են-թարկուելէ, անձնասպանական փորձ մը ընելէ, դատավարու-թեան եւ դատավճիռի ենթարկուելէ ետք, պատերազմի աւարտին, Դաշնակիցներուն՝ Պոլիս մուտքէն ետք ազատ կ'արձակուի: Բուն հետաքրքրաշարժ բաժինը սակայն ալլ տեղ է:

Առաջին. 1930ական թուականներուն, Միսաքեանը օրին, Պոլսոյ մէջ հարցաքննող թուրք ոստիկանապետ Ալի Ռիզա «Զաման» թերթին մէջ կը հրատարակէ իր յուշերը, որոնց մաս կը կազմէ «Ալի Ռիզայի Յուշերը, Ինչե՛ր Տեսայ Ինչե՛ր Անցուցի Ոստիկանական Կեանքիս մէջ (Շաւարշ Մի-սաքեանի Ձերբակալութիւնը)» խորագիրը: Միսաքեան, տե-ղեկանալով այս մասին, նաեւ հոն նշուած անճշտութիւննե-րուն՝ Փարիզի իր խմբագրած «Յաւաջ» օրաթերթին մէջ, 5 Մայիս 1935էն սկսեալ կը հրատարակէ հատորի մը ծաւալով «Տերեւներ Դեղնած Յուշատետրէ Մը» գրութիւնը: Ոստիկա-նական խիստ հետաքրքրական ժապաւէնի մը համագոր այս

գիրքը (նաեւ հայերէնի կողքին վերջերս հրատարակուած Յրանսերէնով) թելադրելի է ընթերցել:

Երկրորդ. աւելի նշանակալիցը՝ Եգիտ Արշակ, Մշեցի, օրին բանտարկուած է այնտեղ, ուր Շաւարշը եւս կալանաւորուած է Պոլսոյ մէջ: 1918ի գինադարէն ետք, Մերձահոֆ (առժամեայի Մերձահոֆը) Արշակը կը կանչէ եւ կը յանձնարարէ ահաբեկել մատնիչ Տիմիթրեւը: Եգիտ Արշակ ձեռնհասօրէն կը կատարէ պատուէրը. Միսաքեանի եւ շատ մը այլոց մատնիչը ոչ եւս է:

Դէպքերու գուգադիպութեամբ մը, իբրեւ ուսանող, 1956-1958 Պելճիքա գտնուած օրերուն, Երուանդ Փամպուլեան կը տեղեկանայ, որ նոյնպէս Պելճիքա բնակող Եգիտ Արշակ «ցանկութիւն ունէր հօրը, ինչպէս նաեւ իր սեփական յուշերը գրի առնել տալ մէկուն, եւ այդ մէկը կ'ուզէր որ ես ըլլայի», կ'ըսէ ան: Փամպուլեան կը դիմէ Միսաքեանին, որ իր կարգին կը թելադրէ Արշակին յուշերը գրի առնել «իբրեւ նիւթ պատմութեան համար»: Ահա հո'ս է, որ Եգիտ Արշակ կը պատմէ, թէ ինչպէս բանտին մէջ ականատես եղած էր Միսաքեանի անձնասպանական փորձին, թէ ինչպէս կը սպորդի անոր բանտի սենեակը ստուգելու համար որ ան ողջ է, եւ կը «փութայ վարը սպասող ընկերներուն՝ աւետելու Միսաքեանի ողջ ըլլալու լուրը»: Ապա, արգէն նշեցինք վերելը, Արշակ Միսաքեանի մատնիչ Տիմիթրեւը կ'ահաբեկէ:

Լիբանանի պատերազմի նախորդող տարիներուն նամակատան colis-ով կը ստանայինք «Յառաջ»ի թիւերը, շաբաթական օրինականութեամբ: Հօրս՝ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի հայ մամուլի խնկարկու-մասնագէտ-մատենագէտ հանգամանքով միայն բնական էր, որ «Ազգակ»ի կողքին մեր տան մէջ, նաեւ ըլլար Փարիզի «Յառաջ»ը: Արփիկ Միսաքեանն էր, որ կը խմբագրէր գայն, 1957ին մահացած իր հօր՝ Շաւարշի փոխարէն եւ հայրս Արփիկին հետ ունէր ծաւալուն գրական-մշակութային փոխանակումներ: Սակայն զարմանալիօրէն միջոց Շաւարշն էր, որ ներկայ էր մեր տան մէջ: Փարիզ հաստատուել, օրաթերթ հրատարակել, լման սերունդ մը գրողներու, հրապարակադիրներու, հայրենիքի կարօտով տողորուած հայ գիրի սիրահարներու, ո'չ թէ միայն քով-քովի բերել, այլ անոնց թռիչք տալ եւ ապրեցնել: Ահա՛

այդ էր պատճառը, որ Շաւարշին անունը անընդհատ կը հոլովուէր մեր մօտ:

Սակայն, Փամպուլեանի խմբագրած այս հատորը լման նոր լուսարձակի տակ կը դնէ Շաւարշ Միսաքեան մարդուն իւրապատուկ այս կերպարը: Խմբագիրը, քաղաքական գործիչը, «Նեմեսիս» հասկացողութեան Պոլսոյ օրերէն իսկ յղացք ունեցողը, վրիժառուն, սակայն յատկապէս այս հատորի իր «Նամականի»ով Հայոց Եղեռնի «Առաջին Վաւերագրողը», իրաւի՝ Երուանդ Փամպուլեանի բնութագրութեամբ: Գրեթէ անհաւատալի, բայց իրաւ:

Վերջապէս, Փամպուլեանի հաստատումով «Մեծ Եղեռնը վաւերագրող այս փաստաթուղթերը կը գտնուին Պոսթընի (Ուոթթըրթուն) ՀՅ Դաշնակցութեան Կեդրոնական արխիւատան մէջ (թղթածրար թիւ 882): Ան նաեւ կը հաստատէ, որ այս «Նամականի»ն, որ կը կազմէ այս հատորին կէսէն քիչ մը աւելին, «Մեծ Եղեռնին վերաբերող բազմաթիւ այլ փաստաթուղթերու հետ միասին, լոյս տեսաւ 2016ին, մեր խմբագրած «Նիւթեր ՀՅ Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար» շարքի ժր. հատորին մէջ»:

Սեպտեմբեր 2018ին, քանի մը օրով կը գտնուիմ Պէյրութ: Նոր ամբողջացուցած ըլլալով ընթերցումս, մեծ խանդադատանքով կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել ընկեր Երուանդին, եւ տպաւորուած ըլլալու հանգամանքը անձնապէս փոխանցել իրեն: Կը ժամագրուինք Մըզհերի ձեմարանը եւ շուրջ ժամ մը կը խօսինք: Աւելի ճիշդ ես է որ կը խոսեմ ու կ'անդրադառնամ իր ներկայութեան՝ այս մարդուն, Շաւարշ Միսաքեանի եղակի տիպարին մասին: Ան լուռ մտիկ ընելով՝ գլուխը կը շարժէ, առ ի հաստատում իմ տպաւորութիւններու: Գոհունակութիւն մը կը պատէ գիտ այդ պահուն, որ բաւական լաւ կրցեր եմ ծանօթանալ իմ աննման նախնիներէն ազգային յատուկ գործիչ, Դաշնակցական ղեկավար Շաւարշ Միսաքեանին:

ՏԱՐՕՆ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

«Գերման-գոյիցերիացի ուսուցիչ մը, որ Հալէպ կը պաշտօնավարէր Պոլիս հասաւ... ճամբան հանդիպէր է անհամար անթաղ դիակներու: Կը նկարագրէ տեղափոխուող բազմութեանց ահաւոր տառապանքները. այդ չկայ, կիներ ու մանուկներ, որոնք կը խոշտանգուին վայրագօրէն... միայն ինք երեք յոյ կիներ տեսեր է, որոնց միջոց չեն տուած հանգստանալու եւ որոնք ճանապարհին մեռեր են արիւնահոսութենէ»... «Տրապիզոնի առաջնորդը Կարին դրկեր են պատերազմական ատեանով դատելու... Առաջնորդը իր սենեակին լամբը վրան թափելով՝ անձնասպան եղեր է, որովհետեւ պահանջեր են ստորագրել թուրք մը, այն իմաստով, թէ բանտի մէջ մեռածները բնական մահով մեռեր են:»... «Հիւսնի Մանսուրի եկեղեցին խուզարկելով Ս. Սկիհը նետեր են արտաքնոց, յետոյ ժանտարմաները շուրջառ հագեր եւ պատարագը կեղծեր են հայհոյելով Քրիստոսին, հայրութեան եւայլն.: Քահանան բանտն է եւ ամէն օր կը խոշտանգուի», (29 Յունիս 1915):

«Մեծ Եղեռնի Առաջին Վախճանը Ծառաշ Միսաքեան» Գիրքին Յառաջաբանը

Ուղիղ 60 տարի առաջ, 1957 յունուար 26-ին, Փարիզի մէջ կը մահանար Մեծ եղեռնէն մազապուրծ վերապրող մը, հայ գրին ու մշակութին նուիրեալ եգալի անձնաւորութիւն մը՝ վաստակաշատ Շառարշ Միսաքեան, որուն անունը սերտօրէն կապուած պիտի մնայ ժամանակակից հայ հրապարակագրութեան հետ, եւ որուն կեանքին ու գործունէութեան մէկ կարծ, բայց եւ բախտորոշ հատուածին է յատկացուած ներկայ հատորը:

Աւագանի անունով՝ Եղիազար, Շ. Միսաքեան ծնած է 1884 օգոստոս 15-ին, Սեբաստիա նահանգի Զիմառա գիւղը, Տիվրիկի շրջան: 1890-ին ընտանիքը կը փոխադրուի Կ. Պոլիս, ուր նախակրթութիւնը եւ միջնակարգի ուսումը աւարտելէ անմիջապէս ետք, 16 տարեկանին, կը նետուի լրագրական ասպարէզ՝ «Սուրհանդակ» թերթի խմբագրութեան մէջ: Համիտեան բռնատիրութեան օրերն էին, ու պոսական աւանդական լրագրութիւնը, չըսելու համար՝ «ղազէթածիութիւն»-ը, խստաբէր գրաքննութեան մը հեղձուցիչ մթնոլորտին մէջ, դարձած էր անջիղ ու անբովանդակ, ամէն պարագայի՝ ոչ համապատասխան հանրային կարծիք առաջնորդելու իր առաքելութեան: Երիտասարդ ու յախուռն նկարագրի տէր հրապարակագրին համար անհրաժեշտ էր ազատ արտայայտութեան բեմ, զոր պիտի փնտռէր ու գտնէր ան թուրքիոյ սահմաններէն դուրս, հարեւան Պուկարիոյ Ֆիլիքէ (այժմ Փլովտիւ) քաղաքին մէջ՝ Ռուբէն Զարգարեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող դաշնակցական «Ռազմիկ» թերթին մէջ, որուն կ'աշխատակցէր գաղտնաբար: Այնպէս որ, 1908-ի օսմանեան սահմանադրութեան հաստատումէն քիչ ետք, օգտուելով ազատութեան առաջին շրջանի գինովցնող հովերէն, Շ. Միսաքեան կը ձեռնարկէ, Գեղամ Բարսեղեանի, Վահրամ Թաթուլի եւ Զապէլ Եսայեանի հետ, «Ազգակ» շաբաթաթերթի հրատարակութեան. կը հիմնէ նաեւ «Արծիւ» գրատունը եւ «Ազգակ»-ի մատենաշարը: Շաբաթաթերթը, որուն կ'աշխատակցէին հոյ մը բանաստեղծներ, արձակագիրներ, հասարակական հանրածանօթ դէմքեր՝ Դանիէլ Վարուժան, Մ. Մեծարեան, Սիւսանթո, Ահարոն Տառուրեան, Արտ. Յարութիւնեան, Յակոբ Օշական, Յ. Մնձուրի, Յ. Շահ-րիկեան, Բարսեղ Շահպազ, Մարգարէտ, Կոմս ու տակաւին երիտասարդ ու երէց սերունդի շատ մը հանրածանօթ դէմքեր, կը դադրի 1909-ի հոկտեմբերին, երբ արդէն սկսած էր լոյս տեսնել ՀՅ Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ «Ազատամարտ»-ը:

1911-ին Շ. Միսաքեան Կարին է եւ տարի մը ամբողջ կը խմբագրէ տեղւոյն «Յառաջ» թերթը, որուն հիմնադիրը՝ Եղիշ Թոփչեան, սպաննուած էր 1909-ին եղբայրասպան դնդակով: Պոլիս վերադարձին կը մտնէ «Ազատամարտ»-ի մեծ ընտանիքին մէջ՝ ստանձնելով յատկապէս անոր շաբաթական յաւելուածին գրական բաժնի խմբագրութիւնը՝ մինչեւ 1915 թ. ապրիլ 11/24-ի պոյսահայ մտաւորականութեան զանգուածային ձերբակալութիւնը եւ «Ազատամարտ»-ի խափանումը թրքական իշխանութեանց կողմէ:

Հրապարակագրական ու գրականագիտական աշխատանքներու կողքին, Շ. Միսաքեան գործօն մասնակցութիւն կ'ունենայ կուսակցական աշխատանքներուն մէջ: 1907-ին անդամագրուած էր ՀՅ Դաշնակցութեան եւ սահմանադրու-

թեան տարիներուն՝ կոչուած պատասխանատու պաշտօններու, մինչեւ Կ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէի անդամակցութիւն: Հետեւեալ, 1915-ի ապրիլին, իբրեւ հրապարակի վրայ ծանօթ խմբագիր ու կուսակցական գործիչ, իր անունը պիտի գտնուէր թուրք գաղտնի ոստիկանութեան պատրաստած ցուցակին մէջ: Պատահմունքով է, որ կ'ազատի մէկ հարուածով հայ մտաւորականութիւնը անճիտելու նպատակով ոստիկանութեան լարած թակարդէն(1):

Այնուհետեւ, արհաւիրքի այդ տարիներուն, Շ. Միսաքեանի կեանքն ու գործունէութիւնը Պոլսոյ մէջ քիչ ծանօթ է առհասարակ հանրութեան. փախստական՝ թաքստոցէ թաքստոց, ձերբակալութիւն մատնութեամբ, ոստիկանական անվերջանալի հարցաքննութիւններ, բանտային չարձարանքներ, անձնասպանութեան փորձ, 5 տարուան բերդարգելութեան վճիռ, հուսկ ազատագրում՝ յաղթական դաշնակիցներու Պոլիս մուտքով. «Ատոնք ուրիշ պատմութիւն են», պիտի ըսէր իր դաժան անցեալի մասին սակաւախօս Շ. Միսաքեան:

Ահա եւ այդ «ուրիշ պատմութիւնը». թրքական հայաջինջ ու ահաւոր սարսափներու ականատես եւ ականջալուր մարդուն, այդ բոլորը օրը-օրին արձանագրող եւ այդ իմաստով հայաստանութեան իրողութիւնը առաջին անգամ վկայագրողին պատումը: Շ. Միսաքեանի գրէն դուրս եկած ծածկագիր այդ փաստաթուղթերը, վերծանուած եւ արտագրուած, խնամքով պահուած են ՀՅԴ Կեդրոնական արխիւին մէջ: Մասամբ, եւ քաղուածաբար, անոնք հրատարակուած են նաեւ Սոֆիա լոյս տեսած «Հայաստան» թերթի 1915 թուականի համարներուն մէջ:

Թէ ի՞նչ միջոցներով եւ ի՞նչ պայմաններու մէջ գրի առնուած են անոնք, այդ մասին կը խօսուի քիչ անգին:

Շարունակելու համար Միսաքեանի հետագայ կեանքի ընթացքը՝ յայտնենք, որ բանտէն արձակուելէ անմիջապէս ետք (27 նոյ. 1918), ան վերսկսաւ իր հրապարակագրական ասպարէզին: Դեռ բանտ գտնուած միջոցին Պոլսոյ ընկերները (Սիրունի եւ ուրիշներ), ընդատակէն դուրս եկած կամ կոտորածէն ճողոպրած եւ կամ աքսորավայրերէն ու մօտակայ Պալքաններէն թուրքիոյ մայրաքաղաքը փութացած՝ ձեռնարկած էին արդէն Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ «Ազատամարտ»-ի վերահրատարակութեան (2): Ազգային եւ կուսակցական կեանքը սկսած էր ազատագրուիլ պատերազմական տարիներու արհաւիրացի ճնշումներէն եւ թափ տալ վերապրումի աշխատանքներուն: Կը վերականգնէր առաջին առթիւ կուսակցական կեանքը, կը վերականգնէին Դաշնակցութեան թաղային խումբերն ու կոմիտէները, կը ձեռնարկուէր պատրիարքարանի հեղինակութեան վերականգնումին, կը ստեղծուէր Ազգային լիկան իր բազմազան յանձնախումբերով՝ տարագիրներու, որբահաւաքի, աղքատախնամի եւ այլն, կը հաւաքուէին վերապրողներու կենդանի վկայութիւնները ջարդերու մասին, կը կազմուէր հարիւրաւոր ջարդարարներու անուանացանկը, ու այս բոլորը կը հրատարակուէին ոչ միայն հայ մամուլով, այլեւ Ազգային լիկայի լոյս ընծայած Փրանսերէն «Renaissance» (Վերածնունդ) թերթի

էջերուն:

Շ. Միսաքեան մէկն էր այն անձնաւորութիւններէն, որոնք ներշնչողն ու մղիչ ուժը կը հանդիսանային հայ ժողովուրդի վերականգնումի ուղղութեամբ թափուած ճիգերուն:

1919-ին ան Երեւան է, նորանկախ Հայաստանի մայրաքաղաքը, ուր իբրեւ Կ. Պոլսոյ պատգամաւոր կը մասնակցի ՀՅ Դաշնակցութեան 9-րդ Ընդհ. ժողովին: Վերադարձին կը շարունակէ գլխաւորել Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէն՝ միաժամանակ խմբագրելով «Ճակատամարտ»-ը, մինչեւ 1922-ի նոյեմբեր ամիսը, երբ քեմալական վարչակարգը վերջնականապէս կը յաղթանակէ Թուրքիոյ մէջ: Կեդր. կոմիտէի միւս անդամներուն հետ կ'անցնի Սոֆիա, ուրկէ կը շարունակէ կանոնաւորաբար խմբագրականներ ուղարկել Պոլսոյ «Ճակատամարտ»-ին՝ մինչեւ այս վերջինին փակումը 1924-ին: Նոյն տարուան վերջերուն Փարիզ է եւ կը մասնակցի Դաշնակցութեան 10-րդ Ընդհ. ժողովին, կ'ընտրուի անդամ ՀՅԴ Բիւրոյին. կը վերընտրուի նոյնպէս յաջորդ Ընդհ. ժողովին (1929) եւ շուրջ տասը տարիներ կը վարէ կուսակցական-կազմակերպական պատասխանատու պաշտօններ՝ մասնակից դառնալով միաժամանակ, Ս. Վրացեանի եւ Ա. Զամալեանի հետ, «Դրօշակ»-ի խմբագրումին, այցելութիւններ կու տայ Յունաստան, Պուլկարիա, Ռումանիա եւ արեւմտեան Եւրոպայի շատ մը երկիրներ. աւելի ուշ չընդգայութեան կ'ելլէ Եգիպտոս, Պաղեստին, Սուրիա, Լիբանան՝ ամէնուրեք վկայելով տարագիր հայութեան վերապրելու անյողդողդ կամքին, վերանորոգ կեանքին ու լաւագոյն ապագայի մը նկատմամբ սնուցած հաւատքին մասին:

Շ. Միսաքեանի իսկական կոչումը, սակայն, ինչպէս ըսուեցաւ, հրապարակագրութիւնն էր եւ իր գլխաւոր իրականացումը պիտի հանդիսանար փարիզեան «Յաւաջ»-ը: Արդարեւ, Յրանսահայաստանութեան հետ, կուսակցական գործունէութեան զուգընթաց, 1925 օգոստոսին կը հիմնէ «Յաւաջ»-ը, նախ՝ երկօրեայ, որ 1927 յունուարէն սկսեալ կը վերածուի օրաթերթի: Յրանսայի եւ արեւմտեան Եւրոպայի քանակով ու որակով հետզհետէ ուռճացող հայութեան համար «Յաւաջ»-ը պիտի դառնար հայապահպանութեան, հայոց անկորնչելի Դատի հետապնդման, ինչպէս նաեւ հայ ոգիի զարգացման գլխաւոր մէկ բեմը, որուն շուրջ Շ. Միսաքեան համախմբեց հայ գրին ու մշակոյթին նուիրեալ բազում տաղանդաւոր երիտասարդներ: Իր ամէնօրեայ խմբագրականներով ու ակնարկներով տարագիր բազմութիւններուն համար ան դարձաւ ներշնչման աղբիւր՝ տեւաբար կառնած մնալու հայրենաւանդ արժէքներուն եւ մայրենի լեզուին: Մանաւանդ լեզուին, որուն բիւրեղացման համար չխնայեց ոչ մէկ ճիգ ու եռանդ՝ անխնայ պախարակելով անոր խաթարման սատարող ամէն երեւոյթ, սովետական կոչուող Հայաստանէն դար ան, թէ արդիւնք ըլլար արտասահմանեան ալլասերիչ պայմաններուն:

Շ. Միսաքեան «Յաւաջ»-ի խմբագրութիւնը վարեց 1925-էն մինչեւ իր մահը, 1957 յունուար: Օրաթերթին հրատարակութիւնը 5 տարուան ընդմիջում ունեցաւ (1940-45) Գերմանիոյ կողմէ Փարիզի գրաւման պատճառով: Պատերազմի այդ տարիներուն ան լոյս ընծայեց «Հայկաշէն» (3 գիրք) եւ «Արածանի» (երկու հատոր) հաւաքածոները, ուր գրական եւ ուսումնասիրական ուղագրաւ էջեր ստորագրած է հայ լեզուի, հրապարակագրութեան եւ գրականութեան մասին:

Մեծ նշանի Առաջին Վկայագրողը

Ըսուեցաւ արդէն, որ դիպուածով միայն Շ. Միսաքեան ազատած էր ապրիլ 11/24-ի ձերբակալութիւններէն:

Մարդոտութիւնն ու աքսորը պիտի շարունակուէին յաջորդող օրերուն, շաբաթներուն ու ամիսներուն՝ հնձելով անխտիր պոլսահայ մտաւորականութեան եւ ազգային ու հասարակական գործիչներու ընտրանին՝ բանաստեղծ, արձակագիր, խմբագիր, բժիշկ, փաստաբան եւ այլն: Աքսորի ճամբան բռնած էին նոյնպէս կուսակցական, մանաւանդ դաշնակցական յայտնի դէմքերը, ՀՅԴ Բիւրոյէն սկսեալ մինչեւ Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէի անդամները: Ազգային կառոյցներու կողքին, կազմալուծուած էր հետեւաբար կուսակցական-կազմակերպական գործունէութիւնը: Ահա այս պայմաններուն մէջ, բախտի բերմամբ ճողոպրածներէն Շ. Միսաքեան, ինք եւս տեւաբար հետապնդումի առարկայ, նախաձեռնող կը հանդիսանայ «Վիշապի առժամեայ մարմին» անունով գաղտնի կազմի մը առաջացման: «Վիշապ»-ը կուսակցական ծածկանունն էր Կ. Պոլսոյ կեդր. կոմիտէութեան: «Առժամեան» ունէր սեղմ կազմ, երեք անդամ: Կեդրոնական դէմքը Շ. Միսաքեանն է անշուշտ. երկրորդը՝ Գրիգոր Մերճանեան կամ Մերճանօֆ, որ եղած էր չըջանի մարտական գործերու պատասխանատու, երրորդը՝ Սամուէլ Դարբինեան, վանեցի երիտասարդ մը: Այս մարմինը պիտի գործէր խորհրդակցութեամբ օսմանեան խորհրդարանի անդամ Վարդգէսի (Սերեն-կիւլեան), անշուշտ՝ մինչեւ այս վերջինի ձերբակալումն ու աքսորութիւնը (3): Առժամեայ մարմինը ունէր շարք մը օժանդակող ընկերներ, ինչպէս՝ Խոսրով Պապայեան, Մարգարէտ, Տիգրան Մամհուր, փրոֆ. Ա. Խաչատրեան, Արամ Զարրդ եւ շատ ուրիշներ, որոնք տարագրութեան տարիներուն փախստական, յաճախ ծպտեալ իբրեւ թուրք, քիւրտ, արաբ պետեւի կամ գերմանացի, կը գործէին երկրի մէկ ծայրէն միւսը, մինչեւ Սուրիոյ անապատները եւ Միջագետք: Անոնց միջոցով է գլխաւորաբար, որ Առժամեան իրագեկ կը դառնար ներքին գաւառներու մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն եւ զանոնք կը փոխանցէր արտասահման:

Արտաքին աշխարհին հետ հաղորդակցութեան միակ միջոցը սահմանակից Պուլկարիան էր, տակաւին ոչ պատեւրագմիկ երկիր, ուր կը գտնուէր ՀՅԴ Պալքանի կեդր. կոմիտէ-ութիւնը. կարգադրուած էր, որ այդ մարմինին մօտ կեդրոնացուէին Պոլսէն ու ներքին գաւառներէն ստացուած տեղեկութիւնները, բազմացուէին անոնք եւ փոխանցուէին անմիջապէս հետեւեալ վայրերուն՝ Ժընեւ՝ «Դրօշակ»-ի խմբագրութեան, Թիֆլիս՝ ՀՅԴ Արեւելեան Բիւրոյին եւ Ամերիկայի ու Եգիպտոսի կուսակցական մարմիններուն, որոնք, իրենց կարգին, մամուլով եւ այլ միջոցներով պէտք է իրագեկ դարձնէին հայ ու օտար հանրային կարծիքը Օսմանեան կայսրութեան տարածքին տեղի ունեցող այն արհաւիրքներուն մասին, որոնցմով թուրք պետութիւնը կ'աշխատէր բնաջնջել ամբողջ հայ ժողովուրդը:

Առժամեայ մարմինը պիտի օգտագործէր կարելի բոլոր միջոցները՝ իր քաղած տեղեկութիւնները Սոֆիա հասցնելու համար: Կարելիութիւններէն մէկը Պոլսոյ պուլկարական դեսպանատունն էր, ուր Դաշնակցութիւնը ունէր բարեկամներ, մանաւանդ՝ հին դաշնակից մակեդոնացի պաշտօնեաներ, որոնցմէ մէկ քանին սերտ կապի մէջ էին Սոֆիայի դաշնակցական կազմին հետ եւ Պուլկարիա երթեւեկելու դիւրութիւն ունէին: Հնարաւորութիւններէն մէկն ալ արտասահման մեկնող օտարազգի ծանօթ ու պատահելի անձերն էին. եւ սակայն, Առժամեայ մարմինին, այլ խօսքով՝ Շ. Միսաքեանի առաքած նամակներուն մեծագոյն մասը եղած է պարզ թղթատարով, այն ալ՝ բաւական զարտուղի ճամբով, չըջանցելու համար հաստատուած խիստ գրաքննութիւնը: Այսպէս, նամակները կը գրուէին ծածկագիր, գաղտնի մեկնով եւ օտարալեզու (ֆրանսերէն, ռուսերէն, պուլկար) լրագիրներու

լուսանցքներուն եւ ազատ տարածութիւններուն վրայ: Պալ-քանեան Կեդր. կոմիտէն, ընդհանրապէս անոր գործավար-քարտուղարը՝ Տիրգրան Խաչիկեան, կը վերծանէր ու կ'ար-տագրէր զանոնք. ապա գրութիւնները կամ անոնցմէ կա-տարուած քաղուածքները կ'ուղարկուէին վերոյիշեալ հասցէ-ներուն:

Շ. Միսաքեանի այս նամակներուն շարքը կը սկսի 14/27 ապրիլին, որ կը գուժէր ապրիլ 11/24-ի ձերբակալու-թիւնները. վերջինը 22 սեպտ./5 հոկտեմբեր 1915 թուականը կը կրէ. ընդամէնը 55՝ շաբաթական 2-3 գրութիւններով, բո-լորը ուղղուած՝ Պալքանի Կեդր. կոմիտէին եւ ստորագրուած՝ «Վիշապի առժամեայ մարմին» կամ «Վիշապի առժամեայ մարմինի կողմէ՝ Արշաւիր»: Այս վերջինը Շ. Միսաքեանի ծածկանուններէն մէկն էր: Սեպտեմբերի վերջերուն, Պուլ-կարիան յարած ըլլալով Գերման — Աւստրիա — թուրք զի-նակցութեան, Պուլսոյ եւ Սոֆիայի միջեւ ստեղծուած այս կա-պը կը կասի: Պուլկար կառավարութիւնը կը խափանէ Պալ-քանի Կեդր. կոմիտէին գործունէութիւնը եւ անուղղակի կեր-պով կը թելադրէ դադարեցնել վերջինիս պաշտօնաթերթ «Հա-յաստան»-ի հրատարակութիւնը: Այնուհետեւ Կեդր. կոմի-տէի անդամները կ'անցնին Ռուսմանիա, ուրկէ ժամանակ մը եւս Յովհ. Ամատունի նամակներով եւ թղթակցութիւններով կը շարունակէ Առժամեայէն ստացուած տեղեկութիւնները փոխանցել ճշգրտած հասցէներուն: Լրատուութեան այս հոս-քը վերջնականապէս պիտի խափանուէր 1916 թուականի մարտ 16-ին, Պուլսոյ մէջ Շ. Միսաքեանի ձերբակալութեամբ:

Պէտք է ենթադրել, որ տուեալ պայմաններուն մէջ Շ. Միսաքեանի նամակներէն ոմանք կորսուած ըլլան. այդ մա-սին նշումներ ալ կը կատարեն նամակագիրները. կան նոյն-պէս պակասաւոր գրութիւններ, հետեւանք՝ հաւանաբար գաղտնի մելանով գրուածները «բանալու» դժուարութեան: Այսուհանդերձ, կարելի է հաստատել, որ անոնց մեծագոյն

մասը տեղ հասած եւ նպատակին համար օգտագործուած է:

Շ. Միսաքեանի պատմական բացառիկ նշանակու-թիւն ունեցող այս «Նամականի»-ն, աւելի ճիշդ՝ անոր վեր-ծանուած եւ արտագրուած օրինակները, զորս իրաւամբ Մեծ եղեռնը վաւերագրող առաջին փաստաթուղթերը պէտք է նկատել, կը գտնուին Պոսթընի (Ուոթթաուն) ՀՅ Դաշնակ-ցութեան կեդրոնական արխիւատան մէջ (Թղթածրար թիւ 882): Անոնց մէկ մասը, Հայոց ցեղասպանութեան յիսնամեա-կին առիթով, հրատարակուած է «Հայրենիք» ամսագրի 1965-ի համարներուն մէջ: Ամբողջութիւնը, Մեծ եղեռնին վերաբերող բազմաթիւ այլ փաստաթուղթերու հետ միասին, լոյս տեսաւ 2016-ին, մեր խմբագրած «Նիւթեր ՀՅ Դաշնակ-ցութեան պատմութեան համար» շարքի ԺԲ. հատորին մէջ:

Շ. Միսաքեանի անմոռաց յիշատակին ձօնուած ներ-կայ հատորի կազմութեան առթիւ, խմբագրութիւնը յարմար տեսաւ գրքին ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆԸ յատկացնել մեծանուն Հայուն այնքա՛ն տառապանքով երկնած «Նամականի»-ին(4):

ԵՐԿՐՈՐԴ բաժինով կը տրուի հեղինակին «Մեծ Ճգնաժամը» ընդհանուր խորագիրը կրող յօդուածաշարքը, լոյս տեսած՝ Սոֆիայի «Հայաստան» թերթի 1915 թ. մայիս-սեպտեմբեր ամիսներու համարներուն մէջ:

1915 տարուան Պուլսոյ դժոխային պայմաններուն մէջ, թաքստոց թաքստոց տեղափոխուող եւ յարատեւօրէն ոստիկանական հետապնդումի առարկայ դարձած Շ. Միսաք-եան, տեղեկութիւններ հաւաքելու եւ օրը-օրին արտասահ-ման հասցնելու տաղնապը ապրելով հանդերձ, չէր մոռցած հրապարակագրի իր աւագ կոչումը: Արդարեւ, տառապալից խռովքով եւ տառապանքի մէջ հասունցած մարդու տաղան-դով երկնուած ողբեր են այդ յօդուածները, որոնցմով հեղի-

նակը կը գուժէ հետզհետէ մարտիրոսացումը հայ ժողովուրդին, քանդումն ու կորուստը անոր պապենական հայրենիքին, ոչնչացումը դարաւոր ու չքեղ մշակոյթի մը:

«Մեծ ճգնաժամը» կը հաշուէ 19 յօդուածներ(5), ստորագրուած Միսաքեանի կողմէ՝ «Վարագ» եւ «Ռազմիկ» ծածկանուններով: Լոյս տեսած են անոնք, ինչպէս յիշուեցաւ, Սոֆիայի «Հայաստան»-ին մէջ, որուն գլխաւոր խմբագիրն էր ծանօթ մտաւորական Լիպարիտ Նազարեանց: Այս թերթը որպէս Պալքանի Կեդր. կոմիտէի պաշտօնաթերթ՝ հիմնուած էր 1915-ի մարտ 10-ին, միայն մէկ ամիս առաջ Պոլսոյ հայ մտաւորականներու ձերբակալութենէն: Կարճատեւ եղաւ անոր կեանքը, 6-7 ամիս, բայց բախտորոշ՝ իբրեւ անմիջական արձագանգող այդ սեւ օրերուն հայաշխարհի մէջ տեղի ունեցող ահռելի անցուղարձերուն:

ԵՐՐՈՐԴ բաժինը յատկացուած է «Տերեւներ դեղնած յուշատետրէ մը» գործին, որ հեղինակին կողմէ գրուած եւ հրատարակուած է իր խմբագրած «Յառաջ» օրաթերթին մէջ, 1935, մայիս 5-էն սկսեալ, ձեւով մը իբրեւ լուսաբանութիւն ճշգրտմ իր ձերբակալութենէն ետք Պոլսոյ ոստիկանատան մէջ գինք հարցաքննող թուրք ոստիկանապետ Ալի Ռիզայի յուշերուն՝ լոյս տեսած թրքական «Զաման» թերթին մէջ: Միսաքեանի մահէն ետք, 1957-ին, «Տերեւներ»-ը հրատարակուեցաւ նաեւ Պէյրութի «Ազգակ» օրաթերթին մէջ, նախ թերթօնաձեւ, ապա՝ առանձին հատորով: Վերջերս, 2015-ին, «Տերեւներ»-ը լոյս տեսաւ նոյնպէս Յրանսա՝ Մարսէյի մէջ «Parenthèses» հրատարակչատունէն, հայերէն եւ ֆրանսերէն առանձին հատորներով եւ Գրիգոր Պըլլոտեանի շահական մէկ ուսումնասիրութեամբ(6): Յրանսերէնի վերածանումը կատարած է հեղինակի հանգուցեալ աղջիկը՝ Արփիկ Միսաքեան:

Շաւարշ Միսաքեան ընդհանրապէս ժլատ, չխօսկան ըլլալու աստիճան՝ անձնական բնոյթ կրող խնդիրներու մասին արտայայտուելէ, «Տերեւներ»-ու պարագային պարտաւորութիւն կը զգայ պատմելու, միշտ համառօտ բառերով, 1915-18 թուականներու իր թաքստոցային կեանքին, պուլկար դեմպանատան բարապան Վլատիմիր Տիմիթրեւի մատնութեամբ իր ձերբակալման, ոստիկանատան մէջ ենթարկուած երկարածիք հարցաքննութեանց, կրած չարչարանքներուն, անձնասպանութեան փորձին, այլեւ դատաւարութեան ու դատաւճռին եւ, վերջապէս, պատերազմի աւարտին՝ ազատ արձակման մասին:

«Տերեւներ դեղնած յուշատետրէ մը», յուշագրութիւն ըլլալէ աւելի, վաւերական վկայութիւնն է սերունդի մը ապրած անօրինակ նահատակութեան, զոր հեղինակը կ'ընէ ակամայ, առանց ընթերցողին մօտ յուզում յառաջ բերելու դոյզն փորձութեան:

Շ. Միսաքեանին նուիրուած այս հատորը կը փակուի Յաւելուածական ամփոփ բաժինով մը, ուր կը տրուի պուլկար մատնիչ Տիմիթրեւի ահաբեկման նկարագրութիւնը՝ պատմուած նոյնինքն ահաբեկիչ եղիտ Արշակի կողմէ:

Երուանդ Փամպուքեան

(1) Ապրիլ 11/24-ի երեկոյեան, տուն վերադարձի նամբուն վրայ կը հանդիպի ընկերոջ մը, որ իրեն կը հաղորդէ Գր. Պալաքեան վարդապետի, Սիամանթոյի եւ շատ մը ուրիշներու ձերբակալութեան մասին: Ոստիկաններն ալ յաջորդաբար երկու գիշեր կը խուժեն Միսաքեանի յաւանի այցելած մէկ բնակարանը եւ կը ձերբակալեն տան երիտասարդը, որ այդպէս ալ իբրեւ Շաւարշ կ'աւտորուի ու կ'առաջնորդուի դէպի մահ...

(2) Թրփական իշխանութիւնները դժուարութիւններ կը յարուցեն «Ազատամարտ»-ի հրատարակութեան համար՝ պահանջելով արտօնատիրոջ՝ արդէն նահատակուած Ռուբէն Զարդարեանի պաշտօնական փոխանցագիրը: Հարկ եղած էր ուստի, ապահովել նոր արտօնագիր եւ թերթը լոյս ընծայել «Արդարամարտ» անունով, որ սակայն 12 թիւ լոյս տեսնելէ ետք (նոյ. 30-էն սկսեալ), կը փակուի թուրք նախարարական խորհուրդի որոշումով՝ «ընդհանուր խաղաղութիւնը խանգարելու բնոյթ ունեցող հրատարակութիւններ» ըրած ըլլալուն համար, այլ խօսքով՝ չարքերու, չարդարարներու, թրփացուած հայ մանուկներու եւ կիներու, այլեւ ազգային դատի հարցեր յարուցած ըլլալուն պատճառով: Թերթին համար ձեռք կը բերուի նոր արտօնագիր, նոր անունով՝ «Արիամարտ». վերջինս այդ անունով 20 համար լոյս ընծայելէ ետք կը փակուի իր կարգին «օսմանեան եւ համաձայնական կառավարութիւններու միջեւ պաղութիւն յառաջ բերող կարգ մը լուրեր հրապարակած ըլլալուն համար»: Յաջորդ օր, դեկտ. 27-ին, թերթը լոյս պիտի տեսնէր «Ճակատամարտ» անունով:

(3) Վարդգէս ձերբակալուեցաւ մայիս 20/յունիս 2-ին եւ յաջորդ առաւօտ Գրիգոր Զոհրապի հետ ախտորոշուեցաւ Գոնիա-Ատանա-Հալէպ-Ուրֆա նամբով, դէպի Տիարպիլի՝ իբր թէ պատերազմական ատեանի առջեւ դատուելու համար: Ճամբան, Ուրֆայի մօտակայքը, Շէյ-թան Տէրէսի կոչուող ձորին մէջ, երկու երեսփոխանները պիտի սպաննուէին գազանաբար (13/26 յուլիս 1915):

(4) Նամակներուն մէջ նշմարելի են ոճական եւ ուղղագրական կարգ մը անհարթութիւններ, արեւելահայերէնի յատուկ արտայայտութեան ձեւեր (լինի, լինէր, Դարդանէլ, Բուլգարական, Բերլին եւ այլն), որոնք արդիւնք են անշուշտ արտագրողներու միջամտութեան. հարկադրաբար, կատարած ենք թեթեւ ուղղումներ միայն:

(5) Այս 19 յօդուածներէն դուրս, ՀՅԴ արխիւներուն մէջ կը գտնուի եւս մէկ գրութիւն (փաստ. 881-45), «Կեպէրիմնէյէ գատար» խորագրով եւ «Վարագ» ստորագրութեամբ, որ թերթին մէջ լոյս տեսած չէ, ենթադրաբար թերթին փակումէն ետք ստացուած ըլլալուն պատճառով:

«Հայաստան»-ի 1915 տարուան հազուագիւտ հաւաքածոն հրատարակուեցաւ 2005-ին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան կողմէ, Անթիլիաս:

(6) Ներկայ հատորին համար հիմնուած ենք Parenthèses-ի հրատարակութեան վրայ, որուն սկիզբը գետնադրուած է նաեւ Ալի Ռիզայի յուշերէն Միսաքեանի կալանաւորման ու հարցաքննութեանց բաժինը:

«ԽՃԱՆԿԱՐՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵՆԷՆ Հեղինակ՝ ԲԺԻԶԿ Կարպիս Հարպոյեան

Սոյն գրախօսականը ներկայացուած է 5 Մարտ 2020-ին, Համագգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան Մոնթրէալի «Սանահին» մասնաճիւղի կազմակերպած գրական ձեռնարկի ընթացքին: Ստորեւ ամփոփուած տարբերակը:

«Խճանկարներ Հայկական Ցեղասպանութենէն» Հատորը լոյս տեսաւ 2019 թուականին, Մոնթրէալի մէջ: Անուանումը՝ չի ներկայացներ գուճազեղ նկարներու զմայլանք մը, այլ յստակ պատկերացում մը Հայոց Ցեղասպանութեան, ուր իւրաքանչիւր էջ կը պատմէ դրուագ մը, պատում մը մեր ողբերգութենէն, վկայութիւններու փունջ մը, ողբասականներ վերապրողներէ եւ հեղինակի ընտանիքէն: Իսկ այդ ամբողջութեան ընդմէջէն հարց կու տամ, թէ արդեօ՞ք հեղինակին կտակն է այս՝ ի յիշատակ ու յարգանք ցեղասպանութեան նահատակներուն եւ վերապրողներուն: Նուիրական այս գործը, նոյնքան օգտաշատ ու անհաճախեղիւր է, որքան գիտակից մարդկային տառապանքին եւ յատկապէս անկէ ճակատագրուած ազգի մը:

Հեղինակը՝ ԲԺԻԶԿ Կարպիս Հարպոյեան, ոչ միայն հմուտ բժիշկ եղած է ասպարէզով, այլ դասախօս, պատգամաբեր, մտաւորական եւ ազգասէր հայ մը, որ միշտ մնացած է հաստատ իր սկզբունքներով, համեստ, խոնարհ եւ ամբողջականօրէն նուիրուած հայ մշակոյթին եւ Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ:

Հատորը կը բաղկանայ 500 էջերէ, ուր բովանդակութիւնը բաժնուած է 27 գլուխներու: Հոն արձանագրուած են Հայոց Ցեղասպանութեան ընթացքին թուրք բժիշկներու դերակատարութեան մասին, նահատակ հայ բժիշկներու, թուրք իգական սեռին դերակատարութեան, թուրք երեխաներու մասնակցութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան գործընթացին մէջ, որբանոցներու, Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյցին, Օրորա Մարտիկանեանի եւ նմաններու ճակատագրին, վերապրողներու եւ հեղինակին հարազատներու ողբասականներուն մասին, ինչպէս՝ Հայոց Ցեղասպանութենէն վերապրողներ՝ Գառնիկ Բանեանի, Պետրոս Պողոսեանի-Մէլիքեանի, Մարթա Մայայեան-Հարպոյեանի եւ թորոս Հարպոյեանի ինքնակենսագրութիւնները եւ տարագրութեան յուշերը, եւ այլ:

Բժիշկ Կարպիս Հարպոյեան գիրքի նախաբանին մէջ կը գրէ. «Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով ստեղծուած հայ «գաղթաշխարհ»-ը եւ «որբաշխարհ»-ը ընդհանրապէս ապաստան գտան արաբական երկիրներուն մէջ գոյութիւն առած՝ մեծ թիւով գաղթականներու եւ որբանոցներու մէջ, որոնք առաւելաբար մատակարարուեցան ոչ-հայկական մարդասիրական-բարեսիրական կազմակերպութիւններու կողմէ: Անոնք մատուցեցին մարդասիրական աննախընթաց եւ անսահման ծառայութիւններ՝ հայ տարագիր ժողովուրդին եւ որբաշխարհին: Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյցը եղաւ այդ կազմակերպութիւններէն մէկը եւ կարեւորագոյնը»:

Հատորի առաջին գլուխը կը սկսի թուրք բժիշկներու դերակատարութիւնը եւ նահատակ հայ բժիշկները հայոց ցե-

ղասպանութեան ընթացքին թեմայով: Հեղինակը հոն կը նկարագրէ բժիշկներուն անմիջական մասնակցութիւնը եւ մեղսակցութիւնը, տեղահանութեան, անտեսելով բժշկական հայր՝ Հիւպոկրատի երգումը եւ բժշկական բարոյականութիւնը:

Հեղինակը ոչ միայն թուագրած է թուրք բժիշկներուն անուանացանկը, այլ մասնագիտական ուսումնասիրութեամբ 18 հոգիի մասին տոմարակալած եւ նշած է օգտագործուած աղբիւրները եւ անոնց առանցքային ու հիմնական դերակատարութիւնը հայկական ջարդերու կազմակերպումին եւ գործագրութեան մէջ: Թուրք բժիշկներ ուղղակի կամ անուղղակի մեղսակցութեամբ պատասխանատու են՝ առնուազն 196 հայ բժիշկներու եւ վիրաբոյժներու, 15 բժշկական հայ ուսանողներու, 102 հայ դեղագործներու, 16 հայ ատամնաբուներու եւ անորոշ թիւով հայ հիւանդապահուհիներու սպանութեան:

Երկրորդ գլուխը տրամագրուած է թուրք իգական սեռին դերակատարութիւնը հայոց ցեղասպանութեան ընթացքին մասին:

Հեղինակը կը գրէ. «Հայ վերապրողներու գրի առած տեղեկութիւնները, օտարագրի ականատեսներու եւ բարեսիրական ու կրօնական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներու յուշագրութիւնները կը փաստարկեն, որ թուրք կանայք մասնակցած են բռնարարքներու եւ անմիջական ու գործօն դերակատարութիւն ունեցած են Հայոց Ցեղասպանութեան մէջ»:

Սկզբի ֆրանսայի փոխ-հիւպատոս Մորիս Կարլէի կիներ՝ Էմիլ Կարլէ հետեւեալ ձեւով նկարագրած է Ուրֆայի դէպքերը. «3,000 հայ կիներ պատսպարուած էին հայոց եկեղեցւոյ մէջ. թուրք մարդասպան տղամարդիկ մտնելով եկեղեցի, բռնաբարեցին շատերը եւ զանազան տեսակի բռնութիւններ բանցուցին, իսկ զազան թուրք կիներ 50 արկղ նաֆթ թափեցին հայ կանանց վրայ եւ հրոյ ճարակ դարձուցին բոլորը»:

Բժիշկ Հարպոյեան կը գրէ, որ թուրք կանայք ցեղասպանութեան ընթացքին եղած են նաեւ նախաձեռնողներ, սպանութիւններ կատարողներ, հրահրողներ, կողոպտիչներ եւ հայ կիներ ու մանուկներ առեւանգողներ:

Այս տողերը կու գան 25 վկայութիւններով եւ մանրամասնութիւններով, էրզրումէն, Խարբերդէն, Տիարպէրէն, Սկազէն, Տոմինիկեան եւ Շուէտացի միսիոնարներէ, Դանիացի ընկերային եւ կրօնական ծառայողներէ եւ վերջապէս՝ վերապրողներէն:

Երրորդ գլուխը տրամագրուած է թուրք երեխաներու մասնակցութիւնը հայոց ցեղասպանութեան ընթացքին մասին:

Հետաքրքրական է գիտնալ, թէ թուրք երեխաները ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս մասնակից դարձած են Հայոց Ցեղասպանութեան արարքներուն: Ինչպէս գիտենք, հայրենիքի գաղափարախօսութեան եւ ազգայնամոլութեան քարոզչութիւնը ունեցած է մեծ դերակատարութիւն: «Թուրքիան միայն թուրքերուն» եղած է թուրք ազգայնամոլներուն հիմնական կարգախօսը: Անոնք համոզած են հասարակութիւնը, որ օսմանցի

ժողովուրդը ունի սրբազան պարտականութիւն մը՝ «սրբազան պատերազմ-ձիհատ»-ը: Եւ որովհետեւ թուրք երեխաները ունեցած են նաեւ թուրք մեծերուն ենթարկուելու եւ մեծերը յարգելու ժողովուրդային-ընկերային հասկացողութիւնը, հետեւաբար, նոյնիսկ Դանիացի միսիոնար Մարիա ձէյքըպսըն, իր յուշագրութեան մէջ նկարագրած է թուրք երեխաներուն վերաբերմունքը՝ ըսելով. «Երբեք տեսած չեմ կատաղի եւ վայրի տեսք ունեցող նման մարդիկ: Նոյնիսկ իրենց պզտիկ տղաքը իրենք իրենց հասուն մարդու ձեւեր կու տային ու մեր ետեւէն կը պոռային՝ կեաւո՛ւր, քրիստոնեայ չո՛ւն: Անոնք կը հաւաքուէին եւ կը զուարճանային հայերու չարչարանքները դիտելով» ...:

Հատորը կը շարունակուի այլ գլուխներով, սակայն հոս կ'անդադրաւորանք միայն քանի մը նիւթերու մասին:

ՍԵՌԱՅԻՆ ԲՈՒՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԶԱՐԱՇԱՀՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Թուրք դեկալարութիւնները ընդունած եւ քաջալերած են սեռային բռնութիւնները, որոնք նկատուած են Ցեղասպանութեան շրջանին: Անոնք հաւատացած են, որ բռնաբարուած հայ կիները պիտի լքեն իրենց ամուսինները, հարազատները եւ ցեղակիցները: Անձնասպան պիտի ըլլան ու պիտի անհետանան: Անոնք հաւատացած են նաեւ, որ թիրախ դարձած հայ աղջիկները պիտի հեռանան իրենց ընտանիքներէն՝ վախի, նուաստացումի, ամօթխածութեան եւ յանցանքի զգացումներով:

Թուրք գիւնդները դեռատի հայ աղջիկները բռնի ուժով փոխադրած են Պոլիս, իբրեւ նուէր Պոլսոյ կեդրոնական հրամանատարութեան անձնակազմի անդամներուն:

Կարգ մը թուրք բժիշկներ կատարած են նաեւ անմարդկային եւ հրէշային անդամահատումներ շատ մը հայ աղջիկներու վրայ, յագեցնելու համար իրենց վատառողջ սեռային կիրքերը: Շատեր խոստովանած են, թէ ինչ մեծ հաճոյքով եւ մոլեգնօրէն իրենց պապակը կը յագեցնէին անչափահաս, 12 տարեքը չբոլորած հայ պարմանուհիներու կուսութիւնը պղծելով եւ դիտելով պղծուած հայ անմեղուհիներու զոհաբերումը իրենց ձեռքով սարքուած բազիններու վրայ:

Այս բոլորը կատարուած են մէկ յստակ միտումով, որ բնաջնջուի Հայ ազգի նոր սերունդ ծնող հատուածը, այլ խօսքով՝ հայ իգական սեռը:

- Քարէն Եփփէ 1926-ին վկայած է. «Հագարաւոր հայ կիներ, զորս անձամբ ազատած էի իսլամ տուներէ, մեծամասնութիւնը այդ տուներու տղամարդոց կողմէ մատնուած էր սեռային շահագործումի եւ ունեցած էր բռնի սեռային յարաբերութիւն»:

- Տոմինիկեան միսիոնար Եասէթ Սիմոն ականատես եղած է Մարտին քաղաքի ողբերգութիւններուն: Ահաւասիկ անոր վկայութիւնը՝ թուրքերու սեռային «սխրագործութիւններուն» մասին. «Խենեղում եւս, կիրքն աւելի քստմնելի համարձակութիւն ստացաւ: Իրենց կիրքը յագեցնելու համար, բռնացան ո՛չ միայն ողջ, այլեւ մեռած կանանց վրայ: Ու վերջապէս գազանութիւնը հասաւ զազրելիութեան գագաթնակէտին: Տիգրանակերտի ձորակին մէջ ժամանակաւոր ցուցահանդէս սարքեցին, ուր գիւնդներու հսկողութեամբ ցուցադրեցին զոհուած կանանց մարմինները՝ սրունքները վեր, արեւէն ուռած ու այլանդակուած անդամներով»:

Հեղինակը օգտագործած է 18 աղբիւրներ եւ նշած է 46 վկայութիւններ:

ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՆՁԱՓԱՀԱՍՆԵՐՈՒ ՈՂԻՍԱԿԱՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Հայ մանուկները եւ անչափահասները բաժնեկից դարձան, հայ տարեցներու եւ չափահաս կիներու տարագրութեան ծայրագոյն աստիճանի դժուարութիւններուն, փոթորկալից տեղահանութեան եւ անվերջանալի տարագրութեան դէպի հեռաւոր անապատային վայրեր:

Հայոց Ցեղասպանութեան ընթացքին հայ մանուկներու եւ անչափահասներու ողբասականին մասին էջերով կ'անդադրաւորանայ հեղինակը, եւ հոն զգալի է անոր յատուկ հետաքրքրութիւնը Հայ որբերու ողբերգութիւններուն եւ անոնց ապրած գաղթականութեան դառնութիւնները, որոնք տեսան տառապանք ու զրկանք, եւ չունեցան արդար եւ խաղաղ մանկութիւն:

Գառնիկ Բանեան՝ կը յիշէ. «Որբանոցին մէջ հարցուցին անունս, մեքենաբար պատասխանեցի՝ Գառնիկ: Ահաւասիկ ապրտակ մը եւ ես լաց ու ճիչով գետին ինկած՝ կը գալարուէի, երբ թուրք պաշտօնեայի կօշիկին քիթով կողիս տրուած հարուած մը բաւական եղաւ, որ ուշակորոյս, փռուիմ գետին մեռելի պէս: Անունս այլեւս Գառնիկ չէր, այլ՝ Մահմուտ, թիւս ալ 551: Հայերէն խօսիլը ջնջուած էր»: Գառնիկ Բանեան ձեմալ Փաշայի կազմակերպած հարիւր հազարաւոր հայ որբերու հաւաքին ընթացքին փոխադրուած է Անթուրայի որբանոցը, ուր ենթարկուած է թրքացումի ահաւոր վտանգին: Ապա, ազատելով այդ դժոխքէն փոխադրուած է Ժպէյլի որբանոցը: Սորված է արհեստ, ապա իր ուժերով 1935ին ձեմարանի առաջին շրջանաւարտներէն եղած է: Դաստիարակ, գիրքերու հեղինակ, Համազգայինի Նշան Փալանճեան ձեմարանի փոխ տնօրէն: Եղած է «Ակօս» պաշտօնաթերթի խմբագիր: Նաեւ գործօն համազգայնական, Ազգային Իշխանութեան անդամ եւ ատենապետ: Բանեան իր ներդրումը ունեցած է Ազգային երեսփոխանական եկեղեցական կեանքին:

ԼԻԲԱՆԱՆԻ «ԹՈՉԵՈՑ ԲՈՅՆ»-Ը ԵՒ ՄԱՐԻԱ ՃԷՑՔՊՍԸՆ

Ամերիկեան Նպաստամատոյցի խնամատարութեան տակ եղող որբանոցներէն մէկը եղած է Լիբանանի «Ճպէյլի տղոց որբանոց»-ը: 1919-ին Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցը կը գնէ ճպէյլի մէջ մեծ հողաշերտ մը, 40.000 քառակուսի մեթր, իր հին շէնքերով միատեղ եւ կը վերածէ գայն որբանոցի, որ կը կոչուի «Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց»-ի «Ճպէյլի տղոց որբանոց»:

«Ճպէյլի տղոց որբանոց»-ը, որ յետագային կոչուեցաւ «Թուչնոց Բոյն», կը գտնուի Լիբանանի Ճպէյլ-Պիպլոս քաղաքին մէջ: Մեծ թիւով նոր որբեր կը հասնին «Ճպէյլի տղոց որբանոց»-ը Կիլիկիոյ գանազան շրջաններէն: Այս որբանոցը կը գոյատեւէ մինչեւ 1928: Այդ թուականէն սկսեալ Թուչնոց Բոյնը կը գործէ նոր առաքելութեամբ մը: Հոն կը պատուարուին եւ կը խնամուին լիբանահայ գաղութէն ներս ամէնէն աւելի կարիքաւոր հայ ընտանիքներու զաւակները եւ ծնողազուրկ որբերը:

Հեղինակը ուսուցիչներէն յիշած է՝ Ստեփան Տարտունի, Կոստան Պանտիկեան, Միհրան Պալիկեան եւ Հայկ Պալեան:

Աւետիս Ահարոնեան, Ճպէյլի Թուչնոց Բոյնի հայ որբերուն ուղղած իր նամակին մէջ գրած է՝ «Դուք սիրուն ծիւեր մեր նոր անդամատանի, մեր խորտակուած անտառի հարուստ բողբոջներ, առաջին ցուքերը մեր ծագող արշալոյսի, ահա ձեր պատկերն իմ հոգումն է եւ կեանքս՝ ձեր կեանքն է եւ չունչս»:

Ձեր շունչը, վասնզի դուք էք հաւատքիս անխորտակելի անսասան սիւնները»:

Մարիա ձէյքպսընի անձնանուիրութիւնը (էջ 128-էն սկսեալ կը կարդանք) անքակտելի կապ ունի Լիբանանի Թուշնոց Բոյնի հետ: Սակայն, նախ 1915-ին կը հասնի Խարբերդ եւ մինչեւ 1919 ականատես վկան կ'ըլլայ Խարբերդի մէջ պատահած թրքական սարսափելի ու անմարդկային արարքներուն ու ոճիրներուն: Ան կը տառապի ամբողջ այս չորս տարիները, սակայն գերմարդկային ճիգերով կը փրկէ հազարաւոր հայ կեանքեր:

«Թուշնոց Բոյն»-ը 1928-ին՝ սեփականութիւնը կը դառնայ «Դանիական Կանանց Միսիոնարական Գործիչներու Կազմակերպութեան» եւ կը յանձնուի Մարիա ձէյքպսընի տնօրէնութեան: Այդ թուականէն սկսեալ Թուշնոց Բոյնը կը գործէ նոր առաքելութեամբ մը: Հոն կը պատասպարուին եւ կը խնամուին լիբանահայ գաղութէն ներս ամէնէն աւելի կարիքաւոր հայ ընտանիքներու զաւակները եւ ծնողագուրկ որբերը: Որբանոցը՝ 1930-ին, ի վերջոյ կը ծախուի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան: 13 Օգոստոս 1930-ին, Բաբգէն աթոռակից Կաթողիկոս առաջին անձը կ'ըլլայ որ ոտք կը կոխէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նոր նստավայրը:

Թուշնոց Բոյնէն դուրս կու գան հազարաւոր պատուական հայորդիներ, որոնցմէ շատերը կ'ըլլան գիտութեան, արուեստի, մշակոյթի հուշակաւոր ծառայողներ, եկեղեցականներ ու ազգային գործիչներ:

Հոս կարեւոր է յիշել, որ Արամ Ա. Վեհափառ Հայրապետի նախաձեռնութեամբ, Հայոց ցեղասպանութեան 100-ամեակի առթիւ, կարեւորագոյն իրագործումներէն մէկը եղաւ «Թուշնոց Բոյն»-ի Հայոց ցեղասպանութեան յուշարար եւ նուիրական թանգարանին հիմնադրութիւնը:

ՑԵՆԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՐԲԵՐԸ, ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԸ ԵՒ ՈՐԲԱՇԽԱՐՀԸ

Բժիշկ Հարպոյեան կը գրէ. «Հայոց ցեղասպանութիւնը 1915-ին գործադրութեան դրուած էր օսմանեան պետութեան կողմէ համայն աշխարհի եւ մեծ պետութիւններու ականատեսութեամբ: Հայ ժողովուրդի մնացորդացը՝ տարեց տղամարդիկը ու կիները, դեռատի աղջիկները եւ մանուկները գաղթականութեան ցուպը ձեռքերնին քաղցին շատ երկար, բռնեցին խաչելութեան ճանապարհը, համտեսեցին ոճրագործ եւ մարդասպան թուրքին ամէնադաժան վայրագութիւնները, մաքարեցան Սուրիոյ կիզիչ անապատներուն մէջ անօթի ու ծարաւ, պալքարեցան բնութեան բոլոր աննպաստ պայմաններուն դէմ, անոնցմէ շատ շատեր կորսնցուցին իրենց անմիջական հարազատները եւ մնացին առանձին, մանուկներուն մեծամասնութիւնը դարձան որբեր՝ գուրկ ծնողական գուրգուրանքէ եւ խնամքէ»: Ահաւասիկ հեղինակին ապրումները, իր իսկ բառերով:

Անթիլիասէն կանցնինք Անթուրա, եւ Պէյրութի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Կաթողիկէ որբանոց: Հոս, Պողոս Արիսի որբերէն եղած է հեղինակին աները՝ Պետրոս Պողոսի-Մէյ-վալեան: Ան նախ եղած է ձալէյի տղոց որբանոցի 1392-րդ որբը: Հոն մնացած է երկու տարի: Պետրոս կը փոխադրուի Հայր Պողոս Արիսի Էջմէֆէի որբանոցը 1922-ին, որովհետեւ իր անուին քով արձանագրուած է Հայ կաթողիկէ ըլլալը: Հոս Պետրոսի որբանոցին թիւը կ'ըլլայ 323: Պետրոս այս որբանոցին մէջ կը մնայ 4 տարի մինչեւ 1926:

Պետրոս Պողոսի կը յիշէ հետեւեալը. «Որբանոցը կը դառնայ ուսումնական կեդրոնի մը: Հոն կը դասաւանդեն անուանի հայ ուսուցիչներ: Աշակերտներուն կը փոխանցուի հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզու, լեզուի տաղաչափութիւն,

բարձրագոյն թուաբանութիւն, երգեցողութիւն, երաժշտութիւն, գծագրութիւն: Որբանոցը կ'ունենայ տղոց երգչախումբ, որուն խմբավարը կ'ըլլայ Կոմիտասի աշակերտներէն Յարութիւն Կիւլեսէրեան եւ ետքը Հայաստանցի երաժիշտ պրն. Վարդանը: Երգչախումբը կը ներկայանայ հանրութեան քառաձայն երգացանկով, յատկապէս Կոմիտասեան երգերով: Հայր Արիս տեսնելով կարգ մը որբ աշակերտներուն ունեցած երաժշտական ձեռքերը կ'ողջէ զանոնք ջութակի եւ մանտոլինի դասընթացներու: Ան ջութակ մը կը գնէ եւ կը տրամադրէ Պետրոս Պողոսիին որպէսզի հետեւի ջութակի դասերու»:

Պողոս Արիսէն կը հասնինք Ղազիրի որբանոցը, դարձեալ Լիբանան: Հոս կը կարդանք դարձեալ հետաքրքրական մասնաւորութիւններ հեղինակին կողմէ՝ ինչպէս որ լսեցինք տեսերիզին մէջ Սուրբ Գրիգորի Ագամի պարտէզին մասին: Որբերը կ'որոշեն գորգը նուիրել Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահ Քալվին Քուլիճին: Նախագահ Քուլիճ, ստանալէ ետք այս պատմական եւ աննախընթաց նուէրը, կը յայտարարէ. «The rug has a place of honor in the White House where it will be a daily symbol of goodwill on earth»: Էջ 224-ի վրայ արձանագրուած է շատ գեղեցիկ պատմութիւն մը, կ'առժէ կարգալ եւ հպարտանալ:

Որբանոցներէն կ'անցնինք անհատական ողբասկաններուն: Ինչպէս՝ Նարգիսի Խոսրոֆեանի, Սեդրակ Պէյրիկանեանի, Գառնիկ Բանեանի եւ Արշալոյս Օրօրա Մարտիրոսեանի (որուն մասին արձանագրութիւններ կատարած է հեղինակը 323-343 էջերուն վրայ):

Սակայն, անդրադառնանք մի քանի վերապրողներու մասին:

ՊԵՏՐՈՍ ՄԷՅՎԱԼԵԱՆ ՊՏՂՈՒՆԻ — Ան կը պատմէ. «Մարաշի մէջ, մեծ մօրս տան դիմաց կը խաղանք ես եւ մօրաքրոջ տղան՝ Յրանսուան: Քիչ անդին, դրացիներուն Ալի էօքէնէ եւ Օմար տղաքը ցեխին մէջ ցից կը խաղան: Անոնցմէ մէկը մեզի «կեաւուր» կը պողայ, չեմ գիտեր ի՞նչ ներքին դրդումէ մը մղուած, քար մը կ'առնեմ դէպի իրենց կը նետեմ: Ալիին գլխուն հանդիպած է. երբ անոնց մեր կողմը վազելը տեսանք, Յրանսուան եւ ես ներս վազեցինք եւ դուռը գոցեցինք: Մեծ մայրս զիս պահեց տախտակամածին անկիւնը, հագուստի մը տակը: Քիչ ետք թուրք ծնողները գանգատի եկան, մեծ մայրս անոնց հետ լեզու գտաւ, իմ որբութիւնս պատրուակելով եւ մէկ գաւաթ սուրճով ճամբեց զանոնք: Երբ հայրս Մարաշ եկաւ եւ լսեց իմ «Փնուղցիական» հերոսութիւնս, հինգ դահեկանով զիս վարձատրեց»:

Հակառակ անոր, որ տարիներ շարունակ ջութակի դասընթացներու հետեւած է, Հալէպ հաստատուելէն ետք ջութակը փոխարինած է մանտոլինով, որովհետեւ Հալէպի մէջ գործնապէս պիտի չկարենար շարունակել ջութակը, տեղւոյն աննպաստ պայմաններուն պատճառով: Շուտով կը հմտանայ մանտոլինի գործածութեան: 1950-ին կը կազմէ Mandolata քառեակը եւ կ'ունենայ հարիւրէ աւելի երկսեռ աշակերտներ, որոնց մանտոլինի դասեր կու տայ: Կազմած քառեակը կը հրաւիրուի սուրիական ռատիոկայան, որպէսզի շաբաթական հերթականութեամբ կէս ժամ տեւողութեամբ հայկական երաժշտական յայտագիր մը հրամցնէ: Իր խմբավարութեամբ, քառեակը տարիներ շարունակ կը կատարէ ազգանուէր գործ եւ կը հրապուրէ ոչ միայն սուրիահայութիւնը, այլ նաեւ տեղացիները:

Պողոսի կը նուագէ նաեւ սղոցի վրայ: Հալէպի մէջ հայկական շատ մը ձեռնարկներու կը հրաւիրուի, որպէսզի սղոցով նուագէ հայկական զանազան եղանակներ: Անշուշտ

իրենց դաշնակի վրայ կ'ընկերակցէր դուստրը՝ Էլիզապէթը:

Զաւակները բոլորն ալ ժառանգած են երաժշտութեան արուեստը: Իսկ թոռնիկները, որոնք բոլորն ալ երաժշտական մեծ հակում ունին, արդէն ականատես ենք անոնց երաժշտական յաջողութիւններուն:

ԲԺԻՀԿ ՅԱԿՈՐ ՃԵՍՈՒՐԵԱՆ - 1915-ին, բժիշկ ձեռքի գիտնական է օսմանեան բանակ, չուսող ձեռքակալուած է եւ բանտարկուած՝ շինծու ծանր անբաստանութիւններով: Այդ օրերուն, Կեսարիոյ մէջ տրուած է տարագրութեան ահազանգը: Սկիզբ առած են անուանի հայերու, մասնաւորապէս՝ մտաւորականներու, բժիշկներու եւ մեծահարուստներու ձեռքակալութիւնները:

Բժիշկ Յակոբ շարունակած է գիտնական ծառայութիւնը՝ գիտնական գանազան հիւանդանոցներու մէջ, իբրեւ բժիշկ եւ բժշկապետ: Հետագային, ան հաստատուած է Պոլիս եւ սկսած է աշխատիլ:

Բժիշկ Յակոբ պսակուած է Պոլսոյ մէջ Արաքսիին հետ, որոնք կը ձգեն Պոլիսը եւ կը փոխադրուին Հալէպ, 1925-ին: Անոնք կը ստանան Վարուժանը Արաքսիին ծնողքէն: Վարուժան հօրեղբօրը հետ կ'ապրի 1925-էն մինչեւ 1942, իբրեւ անոր մէկ զաւակը:

Վարուժան մինչեւ իր երիտասարդ տարիքը Բժիշկ Յակոբը կը ճանչնայ իբրեւ իր հայրը: Վարուժան Հալէպի մէջ կ'ամուսնանայ օրիորդ Անի Խաչատուրեանի հետ, 1942-ին: Անոնք կը բախտաւորուին երկու աղջիկ զաւակներով՝ Արտեմիս եւ Վանին: Վարուժան 1965-ին ընտանեօք Գանատա կը փոխադրուի եւ կը հաստատուի Մոնթրէալ:

Բժիշկ ձեռքի գիտնական մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէ հայ ժողովուրդի առողջապահական դաստիարակութեան եւ մասնաւորաբար՝ իրական սեռի: Եղած է յարգալից եւ ազնուական հայ բժիշկ մը: Եղած է շատ լուրջ, խոհեմ, ազնիւ, սակաւախօս, ազգասէր եւ ծառայասէր: Ան տարիներ շարունակ անվճար դարմանած է իրեն զիմող՝ նիւթապէս տկար հայ հիւանդները: Ամէն երեքշաբթի օրերը, բոլոր հիւանդները ընդունած է եւ դարմանած՝ անվճար, մինչեւ իր մահը:

Բժիշկ ձեռքի գիտնական եղած է Հալէպի Ազգային Վարժարաններէն մէկուն հոգաբարձու եւ Գաւառական Ժողովի ատենապետ, ինչպէս նաեւ Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի դատաստանական խորհուրդի անդամ: Մահացած է Հալէպ, 1958-ին:

ՀԱՆԸՄ ԶԱԳԸՃԵԱՆ — Անգլիացի մը՝ Զեսթ Նաթթաքէն (Cest Nut City), 1881-ի ծնունդ եւ Միացեալ Բարեկրօնական Եկեղեցւոյ վերապատուելի ձոն Ուորտ Կրէյվզ (Reverend John Ward Graves) որբանոց մնացած է 3-4 օր եւ մտերմացած է հայ որբերուն հետ, զրուցած է անոնց հետ ու հետեւած է անոնց խաղերուն ու շարժումներուն: Անոր ուշադրութիւնը առաւելաբար կեդրոնացած է Հանրմի վրայ, եւ իր մէջ զարգացած է զգացական կապ մը՝ հանդէպ Հանրմի: Երկար մտածումէ եւ ուսումնասիրելէ ետք, ան որոշած է որդեգրել փոքրիկն Հանրմը: Ուստի իր որոշումը յայտնած է որբանոցի վերակապտուին, որ անմիջապէս չէ ընդառնած ձոնի առաջարկին, ընդհակառակը՝ ներկայացուցած է որբերուն մէջէն ուրիշ աղջնակ մը: Զոն հաստատ մնացած է իր որոշումին վրայ, ուստի վերակապտուն իր համաձայնութիւնը յայտնած է Հանրմի որդեգրման:

Հանրմ անուանուած է Պրենտա եւ մեծցած է իբրեւ անգլիացի: Ան մոռցած է իր մայրենի լեզուն. Կը խօսէր միայն Անգլերէն: Սակայն Պրենտա շարունակ կը յիշէր իր հայկական ծագումը եւ իր իսկական անունը: Մինչեւ 1946,

ան ապրած է անգլիական միջավայրի մէջ եւ ոչ մէկ հայու հանդիպած է: 1946 տարին Պրենտայի համար եղած է անկիւնադարձային: Այդ տարի բախտը կ'ունենայ տեսնելու իր եղբայրը եւ եղբորորդիները՝ Եփրատոսի մէջ:

Պրենտա Կրէյվզ իր հօր՝ ձոն Կրէյվզի հետ Անգլիա հասած է, անցնելով Երուսաղէմէն, Եփրատոսէն, Իտալիայէն եւ Ֆրանսայէն: Հիւանդանէն դուրս գալու պահուն, Պէյրութի նաւահանգիստին մէջ կորսուած է անոնց ճամբորդական պայուսակը: Երուսաղէմի մէջ ձոն՝ Պրենտայի հայրը, արժաթէ հայկական ոճով պզտիկ խաչ մը, շղթայով միասին, գնած է եւ անցուցած՝ Պրենտային պարանոցը: Խաչին վրայ անգլերէնով արձանագրուած է՝ August 14, 1921: Պրենտա այդ խաչը իր վիզին վրայ պահած է մինչեւ իր մահը: Հաւանաբար ձոն Կրէյվզ այս ընելով ուզած է փաստել Պրենտայի հայու ինքնութիւնը: Հաճելի ընթերցանութիւն մը պիտի ըլլայ էջ 351-ը ուր պատմականը գրուած է Պրենտայի եւ մեր գաղութի զաւակներէն՝ արուեստագէտ Պերճ Զաքըճեանի եւ անոր տիկնոջ Նայիրիին մասին:

ՎԵՐԱՊՐՈՂ՝ ՊԵՀԵՍՆԻՅԻ ՄԱՐԹԱ ՄԱՅԱՅԵԱՆ
ՀԱՐՊՈՅԵԱՆ - Ինքնակենսագրութեան եւ տարագրութեան յուշերուն մէջ կը գրէ. - 1915-ի առաջին ամիսներուն, թուրքերը յայտարեցին որ բոլոր երիտասարդները պատերազմի ճակատ պիտի երթան՝ կռուելու թշնամիին դէմ, վասն թուրքիոյ պաշտպանութեան: Բանի մը ամիս վախի մէջ ապրեցանք. օր մը անակնկալօրէն մեր տան դուռը զարնուեցաւ. մայրս գնաց եւ տեսաւ 4 թուրք գիտնականներ, որոնք կը հարցնէին Մարտիրոս եղբօրս մասին. մայրս ներս ընդունեց աղտոտ դէմքերով այդ 4 թուրքերը, որոնք խուզարկեցին ամբողջ տունը, սակայն ապարդիւն, անոնք չգտան եղբայրս: Ան պահուեցաւ էր մեր տան գաղտնի թաքստոցը: Զինուորները չգտնելով Մարտիրոսը՝ յարձակեցան մօրս վրայ եւ գաւազանով հարուածեցին: Թուրք գիտնականները մայրս ձգելով՝ գիւ թունեցին եւ չուանով կապելէ ետք, փայտէ գաւազանով հարուածեցին: Մայրս տեսնելով այս բոլորը, վազեց եւ Մարտիրոսը իր թաքստոցէն դուրս հանեց ու յանձնեց թուրք գիտնականներուն, որոնք Մարտիրոսը շղթայակապ տարին իրենց հետ:

Յետագային, 1921-ին, Հալէպի մէջ Մարթան կը նշանուի իր Սարգիս մօրեղբօր տղուն՝ Թորոսին հետ: Ամուսնութիւնը տեղի կ'ունենայ 1922-ի սկիզբը: Ան իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ. - Ես եւ ամուսինս՝ Թորոսը, տարիներու ընթացքին բախտաւորուեցանք 6 մանչ զաւակներով՝ Սարգիս, Յարութիւն, Զործ, Մարտիրոս, Գրիգոր, Կարպիս, եւ մէկ աղջիկ զաւակով՝ Վարդուհի: Առաջին զաւակս՝ Սարգիս, ծնաւ 1923-ին: Վեց տղայ զաւակներս բոլորն ալ ամուսնացան եւ բախտաւորուեցան զաւակներով, իսկ աղջիկս՝ Վարդուհին, տակաւին ամուրի է: Զաւակներէս չորսը արհեստաւոր ոսկերիչներ են, հինգերորդը՝ Գրիգորը հաշուապահ է, իսկ վեցերորդը՝ Կարպիսը բժիշկ է ու մասնագէտ քիթ-կոկորդ-ականջ հիւանդութիւններու:

«Հայոց Յեղասպանութեան օրերուն, իմ ընտանիքէս նահատակուեցան հայրս եւ հօրեղբայրս, եղբայրներս՝ Յակոբ, Սարգիս եւ Մարտիրոս, Մարիամ քրոջս ամուսինին՝ Դաւիթին ծնողը ու առաջին նշանածս՝ Կարապետ Մկրտչեանը:

ՊԵՀԵՍՆԻՅԻ ԹՈՐՈՍ ՀԱՐՊՈՅԵԱՆ — 1914-ի ամառը, Պէհսանի երիտասարդները թուրք իշխանութեան կողմէ գիտնական ենթարկուեցան: Անոնք բաժնուեցան իրենց հարազատներէն եւ նախազգացումը ունեցան, որ այլեւս պիտի

չվերադառնալին եւ իրենց հայրենի օճախը պիտի չտեսնէին, ինչ որ իրականացաւ հետագային: Շատ դժուար էր բաժանումը եւ՝ յուզիչ: Ամէն տան մէջ կար լաց ու կոծ, եւ բարի վերադարձի մաղթանքներ:

Երկար տարաբրույթնէ ետք, անոնք կը հասնին Հալէպ, ասորի կաթողիկ վարդապետին եկեղեցին: Վարդապետը կը կոչուէր Ապունա Եոսէֆ: Թորոս Հարպոյեան կը պատմէ. «Ան դիմաւորեց մեզ եւ տարաւ բակին մէկ անկիւնը, ուր ես, Գաբրիէլ եղբայրս, Մարթա մեծ քոյրս իր երկու զաւակներով, ինչպէս նաեւ միւս երեք քոյրերս գիշերեցինք սրտածմլիկ վիճակի մէջ: Ան մեզի փոխանցեց հաստատագիր մը, իբրեւ թէ մենք հին սուրիացիներ էինք, հիմք ունենալով Մարթա քորջս ամուսինին թրքական զինուորական տարագով նկարը, որ մնաած էր քորջս քով: Այս հաստատագիրը մեզ ազատեց կրկնակի հետապնդումներէ եւ թուրք զինուորներուն հարցաքննութիւններէն: Ապու Եոսէֆ վարդապետը մեզի համար եղաւ պահապան հրեշտակ մը»:

Թրքական իշխանութիւնը Հալէպի մէջ կը հաւաքէ սուրիահայատակ երիտասարդները զինուորական ծառայութեան համար: Անոնց հետ Թորոս Հարպոյեանն ալ կը ձերբակալուի եւ կը տարուի Պապ քաղաքը, որ Հալէպէն 50 քիլոմետր հեռու էր: Պապի գորանոցէն կը կարողանայ փախչիլ եւ հասնիլ Հալէպ, սակայն երկրորդ անգամ դարձեալ կը ձերբակալուի եւ ինքզինքը կը գտնէ Տէր Զօրի գորանոցին մէջ, ուր կը մնայ մէկ ամիս, իբրեւ թուրք զինուոր: Հոն չորս այլ հայերու հետ կը գործադրեն փախուստի ծրագիրը: Գիշերով դուրս կու գան գորանոցէն, այն պահուն, երբ պահակները հարբած կը քնանային: Կը քալեն երկար եւ կը հասնին Ռաքքա քաղաքը: Յաջորդ օրը, շոգեկարքով կը հասնին Պապ եւ ապա՝ Հալէպ: Մեծ ուրախութիւն էր հարազատներու համար Թորոսի վերադարձը:

Աւելի ուշ Թորոս Հարպոյեան ոսկերչութեան արհեստը ժառանգած ըլլալով իր հօրմէն եւ մեծ հօրմէն, վերջնականապէս Հալէպ կը հաստատուի, կը սկսի զբաղիլ ոսկերչութեամբ, շուտով կը հաստատէ ոսկերչական իր արհեստանոցը եւ վաճառատունը: Քանի մը տարուան մէջ կը գրաւէր Հալէպի հայ եւ ոչ հայ ոսկերիչներուն ուշադրութիւնը եւ կը շահի անոնց վստահութիւնը:

Թորոս Հարպոյեան իր կրտսերագոյն տղայէն՝ Կարպիսէն կը խնդրէ որ երկար ուսումնասիրութիւն մը կատարէ Պեհեսնի անցեալին եւ պատմութեան մասին, որպէսզի հանրութիւնը մանրամասնօրէն տեղեկալ ըլլայ Պեհեսնիի պատմութեան: Եւ ահաւասիկ այս գիրքը կու գայ վկան դառնալու այդ օրերու անբացատրելի տարապանքին եւ հոս կը կարդանք ուսումնասիրութիւն մը Պեհեսնիի եւ Քեւոքի մասին, ուր օգտագործած է 32 աղբիւրներ:

Վերջապէս,

Այս հատորը կարծես Բժիշկ Հարպոյեանի հոգեկան նուէրն է մարդկութեան, որովհետեւ յստակ է տողերուն ընդմէջէն, թէ վերապրողներն ու յատկապէս որբանոցները, քանդակուած են իր կեանքի ապրումներուն մէջ: Այո, կեանքին մէջ, որովհետեւ այլապէս նման հրատարակութիւն մը կարելի չէ ընծայել հայ ժողովուրդին:

Ինչու ոչ, որ այս հատորը թարգմանուի այլ լեզուներու, որպէսզի օտար ազգութիւններ իսկապէս հասկնան, թէ ի՞նչ կը նշանակէ Զարդ, տեղահանութիւն եւ ճակատագիր: Վստահ եմ ան մեծապէս պիտի նպաստէ Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման քարոզչական աշխատանքներուն: Անոր միջոցաւ, օտար շրջանակներ իրազեկ պիտի դառնան որբանոցներու պատմութեան եւ Հայոց ցեղասպանութեան:

Հեղինակը մանրակրկիտ եւ հսկայական ուսումնասիրութիւն կատարած է, թէ ուր տեղադրուած են հայ մանուկները, մանրամասն արձանագրութիւններ կը կարդանք իւրաքանչիւր որբանոցի մասին: Թիւերով ու անոնց աղբիւրները նշելով, այս հատորը կու գայ փաստաթուղթ մը ըլլալու որբերուն, որբանոցներուն եւ որբաշխարհին մասին:

Հայոց ցեղասպանութեան որպէս հետեւանք, յառաջացած է հազարաւոր հայ որբեր: Անոնք կրած են տարագրութեան բոլոր դառնութիւնները: Անոնք տեսած են տառապանք եւ մահ: Անոնք եղան մեր պատմութեան ամէնէն դժբախտ սերունդը:

Ու այսպէս, ստեղծուեցաւ ՀԱՅ ՈՐԲԱՇԽԱՐՀը:

Ամէնէն ուշագրաւ տեղեկութիւնը, այն է, որ հայ որբերը տէր կանգնած են իրենց ինքնութեան, չեն ենթարկուած ճոշլուծի եւ օտարացման ճնշումներուն: Օրինակ, Ճորձ-Թաուն 109 որբ տարուած է, անոնց պահած, խնամած – առաջարկուած է փոխել անունները եւ օտար անուններ տալ, որպէսզի աւելի դիւրութեամբ յարմարուին տարածքին եւ նոր կեանքին: Սակայն, այդ փոքրիկ երեխաները ըմբոստացած են, չեն հրաժարած իրենց հայկական անուն–ազգանուններէն: Ըմբոստացած են, որովհետեւ միակ կապը իրենց ընտանիքներուն եւ կորսնցուցած ծնողներուն հետ՝ այդ ծնողներէն մնացած միակը՝ իրենց տուած անուններն են:

Զգալի է, որ Հեղինակը յուզումով կը գրէ «ՀԱՅ ՈՐԲԱՇԽԱՐՀ»-ին մասին: Զգալի է անոր զգացական պահերը եւ ան կը գրէ այնպէս, ինչպէս կարծես անձնապէս ականատեսն է այդ բոլոր տառապանքին, աքսորին, սովին, հիւանդութիւններուն եւ ՈՐԲԱՇԽԱՐՀ-ին: Հեղինակը խորիմաստ եւ նրբազգաց ձեւով պատկերացուցած է տեղահանութեան պատմութիւնը:

Այս գիրքը հարուստ է իւրայատուկ պատմութիւններով եւ վերապրողներու անմոռանալի տառապանքներով: Այս հատորը կու գայ արթնցնելու մեր խիղճերը, որ որբացած սերունդը ստանձնած է այն ծանր պարտականութիւնը, գոյատեւելու, պահելու հայ լեզուն եւ մշակոյթը եւ առաւել եւս կայուն հիմքերու վրայ կազմաւորելու սփիւռքը:

Բժիշկ Հարպոյեանի կատարած այս ուսումնասիրութիւնը պարզապէս գրի առնուած մանրամասնութիւններ չեն, իւրաքանչիւր ոգիսական որ արձանագրած է, զգալի է ապրում, առօրեայ զգացական պահեր, իւրաքանչիւր անհատ որ արձանագրուած եւ անուանուած է այս հրատարակութեան էջերու ընդմէջէն, յստակօրէն մասնիկ մը դարձած է իր տարիներու օրագրութեան մէջ: Այս հրատարակութեան մեծ արժէքը կը հանդիսանայ Բժիշկ Հարպոյեանի կատարած մեր ժողովուրդի այդ ժամանակաշրջանի վաւերագրութիւնը:

Հեղինակին աշխատասիրութիւնը ակնառու եւ համոզիչ վկայութիւն մըն է, թէ՛ կարդացողին, թէ՛ մասնագէտին եւ թէ՛ հետագայ Հայոց ցեղասպանութիւնը ուսումնասիրողին համար, եւ վերջապէս այս գիրքը բացայայտօրէն իւրօրինակ յարգանքի պատում մը եւ ձօնեք է հեղինակէն՝ որբերուն եւ վերապրողներուն:

Տաճիս Օհանեան

The life of a Martyr

VERY REVEREND FATHER SOUREN KALEMIAN

BY ARCHBISHOP PAPKEN TCHARIAN
TRANSLATED BY TAMAR TOPJIAN DER-OHANNESSIAN

V. Rev. Fr. Souren Kalemian was born in Koushna (Arappir) in 1884. His baptismal name was Boghos. He was a graduate of Armash. He came to Broussa at a young age and attended the French school for cultivating silk-worm. In 1901 he entered the Seminary of Armash and became the student of Arch. Yeghishé Tourian.

In 1905 he was ordained deacon by Arch. Maghakia Ormanian. After completing the curriculum of the seminary, he was ordained celibate priest on May 31st 1909, by Bishop Sdepanos Hovagimian (prelate of Nigomidia), and was renamed Rev. Fr. Souren.

Arch. Maghakia Ormanian has given the following information about him in his autobiography:

...He was a member of the class formed during Tourian's term. I gave them the rank of deacon. Their ordination to priesthood was performed after my term as patriarch. It was recommended to the prelate of Nigomidia, Hovagimian, to go to the monastery and to ordain them, which he did.

In the book '*Armashou Tebrevanki 25-amia Hopelianin Aritov*' (On the Occasion of the 25th Anniversary of Armash Seminary), we read some additional information on this subject.

...The three deacons of the seventh grade, whose ordination was delayed due to the federal and national disturbances of 1908, were ordained celibate priests on May 31st 1909 and were renamed:

- Deacon Boghos Kalemian (V. Rev. Fr. Souren)
- Deacon Vahram Nazaretian (V. Rev. Fr. Vahram)
- Deacon Kegham Teveklia (V. Rev. Fr. Kegham)

During the last year of his studies, he collaborated with his classmates and prepared a dissertation, '*Bashdoneoutiun Hay Yegeghetsvo*' (Personnel of the Armenian Church), which he presented as his thesis.

In 1910 he was assigned to be preacher of St. Garabed (Forerunner) Church in Sgudar. Later, he taught religion in the '*Azkayin Getronagan Varjarian*' (Central National School) in Ghalatia. In 1910, the editors of the weekly *Dadjar* wrote in their column titled '*Azkayin Giank*' (National Life):

We are happy to find out that after the resignation of V. Rev. Fr. Knel, the teaching of religion has been entrusted to V. Rev. Fr. Souren Kalemian, a fellow worker of *Dadjar*. The young priest from Armash has the enthusiasm typical of his youth, along with a circumspect seriousness and an inquisitive mind so uncharacteristic to his age. The board of the 'Getronagan' is to be commended for their choice.

In 1911 he was elected prelate of the diocese of Paghesh by the National Representative Assembly of

Paghesh (Bitlis). Immediately after his election and based on the decision of the Religious Council, he received doctorate degree (*Dzayrakoun*) from Bishop Maghakia Derounian.

On the occasion of V. Rev. Fr. Souren's election, the editors of *Dadjar* expressed their joy and made the following greetings:

...The leaders of the community of Paghesh showed a commendable and cognizant attitude by consolidating their votes on His Grace, who is a graduate of Armash and who has the enthusiastic energy of youth along with the seriousness and circumspection of a clergyman. These are traits which our readers have noticed in his writings.

... We wish energy and total success to our colleague in the difficult job he is undertaking. Clergymen like him will be very useful in the province where our suffering people need enthusiastic and selfless, as well as serious and circumspect prelates.

V. Rev. Fr. Souren remained as prelate of Paghesh for four years, until 1915, the date of his martyrdom. During the hazardous period in the three years of his tenure he had a far-reaching and productive time. He had barely assumed the office of prelate when he was faced with a treacherous situation. He received news of crime

and murder, especially from the region of Khouyt. He made serious requests to the authorities to investigate the situation and to arrest and punish the criminals appropriately. He sent several telegrams to the patriarchate of Constantinople asking for their intervention and to obtain the safety measures needed for the province of Paghesh. Thus, for example, he wrote the following letter to the patriarchate, dated May 31st 1911: "... The governor went to the site of the latest killings with two troops of soldiers. We are waiting for the proper measures to be taken. We have also undertaken investigations on our part. We have put the details about the murders in the mail." When he heard that the criminals were arrested by the authorities, he sent the following report to the patriarchate: "The governor went to the location of the crime with two troops of soldiers. He arrested the infamous thief Haji Eomer who is now in jail. He has also arrested seven other bandits..." Despite his brave stance during those sad incidents and his stern messages, V. Rev. Fr. Souren was able to develop friendly relations with high-placed government officials and responsible employees and commanded their respect. He also worked relentlessly to organize the schools. He invited talented teachers from Constantinople, and most importantly, he improved the budget of the schools. He revived the four monasteries in the province of Paghesh, and helped them flourish. He made a great impression on the people. The four monasteries were: 'Amrdolou (Amlortvo) St. Hovhannes' which was in the city, as well as 'Komats', 'Avekhoul' and 'Khentragadar' which were christened Holy Asdvadzadzin (Mother of God).

In their 1911 edition, the editorial staff of the *Dadjar* weekly wrote with satisfaction in the column titled 'Azkayin Gianke' (The National Life) about the diocesan activities of V. Rev. Fr. Souren, based on various letters sent to them:

...Letters we have received speak highly about the diocesan work done by the young Armash graduate. He had barely assumed his office when he came face to face with the appalling crime in Khouyt, and the reports and telegrams he sent to the patriarchate can be considered as criteria of his work. Despite the bold stand he took on this issue, V. Rev. Fr. Souren was able to establish very cordial relations with the highly placed officials of the local government, which, we are certain is no mean feat for securing the well-being of his people. On the other hand, he was able to leave a deep impression on the Armenian people and inspired their respect. Education being a priority for him, he has united the schools, has put together a fine budget, and has invited teachers from Constantinople. He has also united the four monasteries, which has left a very good impression. These are satisfactory reports, and we are certain that after establishing their veracity, the Executive Council will encourage him, inspiring in him more enthusiasm and passion. It is desirable that all the young, fresh and cultivated elements of the Armenian clergy willingly devote themselves to comfort the deep suffering of the people in the provinces.

In 1914 he received a certificate for episcopal ordination from the National Representative Assembly of

Paghesh, as an appreciation of his altruistic devotion. But he did not have the good-fortune to attain that high rank because of the unexpected onset of the treacherous incidents. He was deported with his people and martyred.

The good news of his receiving the certificate was reported in the 1914 edition of the weekly *Dadjar*:

...The Representative Assembly of Paghesh has given a Bishop's certificate to the prelate, V. Rev. Fr. Souren, for his devoted work during the three years of crisis. That certificate has been sent to the Central Executive Council for endorsement. A reporter wrote: "... In addition to the achievements in establishing the security of his parish, V. Rev. Fr. Souren has also been instrumental in the advancement of the educational program. While previously there were only six schools in 73 villages, he was able to increase that number to forty-one. He was able to build a beautiful building in the city, which has an annual income of fifty-seven Ottoman gold-coins. On the other hand, despite his very firm requests, he was still able to inspire the respect of the government and to establish a cordial relationship with it.

With the declaration of the First World War, the Turkish government ordered military conscription in August of 1914. The Armenian youth of Paghesh, men 20-50 years of age went to serve. The Armenian population of Paghesh also complied with loyalty and placed all its wealth at the service of the Turkish government. The patriarch of Constantinople, Arch. Zaven Yeghiayan, acting upon the decision of the Joint Assembly, distributed flyers urging everyone "to be vigilant and to help and abet the Ottoman Government, to undertake all kinds of sacrifice for the ultimate good of the fatherland and to promote good relations with our non-Armenian neighbors. In addition to financial aid, we must advise the people, no matter how unfamiliar they might be with military life, not to spare their lives, if the fatherland needs it. Thus the Armenians have to remain loyal to the Ottoman government." Despite all that, the Turkish government started implementing its plan of annihilating the Armenians, accusing them of disloyalty to the government.

The prelate of Paghesh, V. Rev. Fr. Souren, wrote the following to the patriarch of Constantinople, Archbishop Zaven Yeghiayan, on October 13th 1914, in his letter No. 128:

On the 8th of this month we received a letter from the prelacy of Garin, whereby we were informed that there was a rumor in the local government circles of Garin alleging that Armenian armed bands had formed 'chetes' and were attacking Moslem villages.

These rumors have become a pretext in the hands of the local authorities to treat the Armenians with distrust, and as Bishop Sempad (Saadetian) has written in the mentioned letter, more than a hundred Armenians have been arrested in the regions of Garin and Pasen. These rumors caught us by surprise, because until now there have never been 'chetes', attacks, etc. in our diocese. On the contrary, like everywhere else, Armenians in our diocese have not spared their lives and possessions, and will never do so, for the service of the government, with the utter loyalty of a citizen.

We explained the absolute deceitfulness of this news and the loyalty of the Armenians, giving pertinent proof, and asked Bishop Sempad to translate our letter and to talk to whom it may concern.

The bishop mentioned in our letter that more than 250 Armenian soldiers had crossed over from Van to Russia with their weapons. Our prelacy, especially in today's circumstances, is in constant contact with our neighboring prelacies, such as Van, and we have no information, official or unofficial, about this incident. Therefore we informed the Bishop that this news was false.

With a second letter bearing the same date, V. Rev. Fr. Souren wrote to the patriarchate of Constantinople on the same subject. In the letter, he first reported that three policemen were killed in Mush, and the killers were Armenians. The governor of Paghesh went to Mush to arrest and punish the criminals. When the governor returned to Paghesh V. Rev. Fr. Souren met with him and had a lengthy conversation regarding this incident.

"Upon the governor's return from Mush, and at his special invitation, we had a long meeting. Despite our insistence that the crime was the act of a few, and that one must not generalize such events, and despite all kinds of attestations that the Armenians were since the beginning citizens loyal to the government, we are sorry to say that our governor, who had attained his office by luck and not by merit, wanted by sheer spitefulness to depict all the Armenians to be disloyal."

The Turkish government was preparing for the implementation of Genocide on all levels. First, it tried to exterminate the strong armed forces. All the young men who were in military service were decimated brutally by ruthless Turkish and Kurdish soldiers. Survivors of the calamity in Paghesh wrote:

When the World War was declared, all the Armenian young men aged 21-45 were drafted into the army, disregarding the restrictions of age, and the pleas of the sick and the disabled. When the Turkish-Russian confrontations started, they were all sent to the front and were systematically massacred. Those not hit in the head by a bullet, were delivered to the Turkish soldiers, who took them a half-hour distance from the army and massacred them.

... Thus it continued destroying the whole armed Armenian youth. 'Chete' bands were formed from the bloodthirsty criminals of the Turkish and Kurdish people, and those who joined were given clemency from old and new indictments and from military service. The Turks rushed to participate in these groups, who would eventually destroy the homes of the Armenians.

In the beginning of June of 1915 the number of arrests increased gradually and by the end of the same month groups of 700 persons chained together were taken about one hour's distance from the city, to the valleys and gardens of Altoun Khalber and Tashkhonts Sefer, to be looted, skinned and axed to death by Turkish policemen.

The governor of Paghesh, Moustafa Abdul-Khalif

Bey, was the chief organizer of this massacre. He gave a speech in the presence of Turkish notables and stressed the necessity of the total eradication of the Armenians in the provinces, for the future security of Turkey.

Teotig has described the ferocity of the governor of Paghesh, Abdul-Khalif in a poignant report:

...The governor was Abdul-Khalif, and the brutality of his acts has no limits. The Armenians in the city and the more than seventy neighboring villages are completely annihilated, mostly in a location called 'Arabi Garmounj', about one hour away from the city. The women have been raped, the men clubbed, stabbed and axed to death, the children drowned in the river, and the officers of the church were subjected to unspeakable torture before being martyred.

On June 22nd 1915, the same governor, Mustafa Abdul-Khalif, invited the young and active prelate of Paghesh, the pastor of the Evangelical church, Rev. Vartanian, and the activist, Armenag Tsokhigian, for a consultation and to investigate the situation. But when they arrived there, they realized that they were going to their deaths. And indeed, after a short time they were arrested and martyred.

This was the life, career and martyrdom of the young and passionate prelate, V. Rev. Fr. Souren.

One Hundred and Five Years of Genocide

By Lelag Vosguian

As we enter the month of April, as the snow melts into Spring, as the days are stretched longer and shine brighter, Armenians around the world prepare for the commemoration of the Armenian Genocide. They will take the opportunity to grieve their loss, pay their respects to their ancestors and assert their survival and resilience, as they have done for the past decades.

I believe that we live in strange and wondrous times, that our lives today participate in a fantastic moment of transition in the history of the world. It is hard to believe how fast, how drastically technology has evolved over the past two decades, in the past year, alone. Today, information technologies allow us to have access to any event in any part of the world in real-time. We receive live updates, earthquakes, wildfires, floods, suicide bomber, car crash, virus, death tolls – death tolls rising – and we go on about our business, we are afraid, it never stops.

The question which interests me, the one which animated my post-graduate studies is *How can one talk about the Armenian genocide today?* Or, more problematically, *Should one (still) talk about the Armenian genocide today?* Considering the very real tragedies that are part of our everyday lives, considering how many disasters will occur today, in our world, considering the infinite number of contradictory, complementary and competing memories which coexist within the inheritors of different crises, wars and genocides, within one world, country, city, home – considering that there are genocidal policies in place in different countries around the world right now, is it ethical to claim space and attention to talk about an event which occurred over a century ago, in a faraway land? Considering that I am writing these very words on unceded land, do I have a right to petition your

time and energy to tell you about *my* victims, *my* ancestors who are long dead and gone, instead of taking this opportunity, now that I do have your attention, to raise awareness on current, ongoing crimes against humanity?

This is the part where I quote Adolf Hitler who, on August 22nd 1939, in Obersalzberg, right before the invasion of Poland, promised total impunity to his officers by posing *Who, after all, speaks today of the annihilation of the Armenian people?* In fact, the quasi-totality of books and articles I have read about the Armenian genocide give, at one point or another, a version of this quote. The message is clear: there is a causal effect between the lack of response in 1918, and Hitler's ability to carry out his genocidal policies; and it is imperative to realize that the Armenian genocide did set a weighty and substantial precedent, which participated in the creation of a world where, henceforth, the Holocaust *could* happen. This conjecture implies that the Holocaust might have been prevented had the perpetrators of the Armenian genocide been subjected to a thorough trial, followed by judgment, retribution and memorialization; it concludes that recognition and reparation are essential not only for the Armenian and Turkish people, but also for the world at large, for History to come.

We are in 2020, we have a unique perspective on the past century, and it is time to complicate this conjecture. While it is true that the methods used by the Young Turks served as a model for the Nazi regime, while it is necessary to establish a link between the two cases, the conclusion we tend to draw from Adolf Hitler's "Armenian quote" is no longer persuasive on its own. From our vantage point, we know that despite the prototypal process which followed the Shoah – official

How can Turks interact with the world when they remain executioner-negationists, and can Turkey ever hope to be recognized and respected as a democratic society by the international community so long as it hasn't faced the specter of its past? Can there ever be hope for cooperation between Armenia and Turkey so long as the latter refuses to affirm that yes, it was genocide? And can there ever be hope for reconciliation and lasting peace when History remains falsified? How can one grieve their Loss when it is negated by the very same one who caused it? One hundred and five years of genocide, stagnating in its ultimate stage, will end only when the denial ends.

judgment by a competent and efficient international instance, condemnation on the world stage, media coverage of trials and more or less global mobilization – other genocidal cases have been witnessed over the past fifty years. How do we account for Cambodia, Rwanda, Darfur, considering that we do *speak of the annihilation of the Jewish people*? Did we not believe that we lived in a changed world where genocide would be allowed to occur *never again*?

And so, maybe the knot is situated elsewhere; maybe the problem is not in the way a genocide is “handled” by the international community, in the way it is “dealt with”; maybe the problem is in the concept itself, in the word *genocide*, that terrible, unknowable thing.

The word was created by the combination of the ancient Greek *genos* – race, tribe – and the Latin suffix *cide* – act of killing, and was used for the first time in 1944 by Raphael Lemkin, a lawyer of Polish-Jewish descent, in his volume *Axis Rule in Occupied Europe*. The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, first treaty adopted by the General Assembly of the United Nations in 1948, entered into force in 1951, recognizes that, “whether committed in time of peace or in time of war”, genocide is a crime under international law. It further defines the concept in its Article II as “any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such: killing members of the group; causing serious bodily or mental harm to members of the group; deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part; imposing measures intended to prevent births within the group; forcibly transferring children of the group to another group.”

Gregory Stanton, from the genocide prevention organization Genocide Watch, has elaborated a model which apprehends genocide as a (sometimes non-linear) process which consists of ten (permeable) stages: classification, symbolization, discrimination, dehumanization, organization, polarization, preparation, persecution, extermination, and denial. According to this model, denial of intent or actions is not something which occurs *after* a genocide, but is instead part of its mechanism – it is integrally part of the genocidal apparatus. Therefore, and according to this model, negationism effectively prolongs a genocide, which ends only once it is acknowledged by its authors, judged by international instances and punished; according to this model, and considering that the present-day Turkish government denies that there was genocide – as had its predecessors – it is possible to say that the Armenian genocide never ended, that it has been ongoing since 1915.

I always have the urge, at this point, to briefly revisit the history of the Armenian genocide, to talk about what happened, when and where and in what order; I have the urge to inform, cite sources, defend my story. I cannot assume that my interlocutor is familiar with this

narrative, nor can I be assured that my reader sympathizes with my position. In this moment, *it is my duty to convince you* that the Armenian genocide *happened*. Why is it, that one hundred and five years later, this chapter of a people’s history remains shrouded in suspicion, doubt and controversy? Why is it that we cannot talk about the event without questioning it? One of the reasons may be that genocide, in itself, is *unbelievable*, unjustifiable and unimaginable. Gas chambers are not believable; women and children walking in deserts; pregnant bellies slashed, horseshoes nailed to bare feet, naked girls crucified. No matter what we know, despites the photographs and testimonies, we cannot understand comprehend imagine explain fathom grasp the reality of genocide; even if we do believe, we believe the unbelievable.

And so *proving* that a genocide occurred, is almost impossible. How can one prove the “intent” of *erasing an entire group of people* – not only physically, but erasing their past and future, their life as well as their death and its memory, erasing all traces of their existence, and then erasing the erasure itself? How can one individual, one witness, one survivor present the totality of a state-sanctioned operation which involved virtually every level of government, as well as the civilian population, and which further was mindful of covering its tracks? Most of the time, the convoys were kept in the dark, the existence of the deportees hung in uncertainty and their interpretation of events was informed by rumours and lies. They did not know, could not comprehend the scope of what was happening. Those who survived underwent physical, sexual, psychological trauma which necessarily affected their memory of the period in question. Often, it seems, they did not wish to speak, to testify and share their experience. The survivors were busy surviving, and they could not-would not relive-rehear their story by telling it to their children, by contaminating their descendants with the evil of times past and overcome. And while the survivors tried to forget this experience, the pain, the shame, the humiliation, bury it in a desert silence, the genociders were asserting their innocence, burying their crimes in this same desert. Paradoxically, both were robbing their respective descendants of the truth of their origins; the silence of one and the resounding denial of the other left the next generation with little information and less proof.

In a way, me not knowing my family’s history is the only proof I have, proof that an entity actively set to erasing it. How meagre the inheritance, how poor this knowledge of where I come from and how miserable my chances of persuading you who doubts. How inadequate I feel to convey the truth of genocide, and to convince you of its effects that long endure after the signing of treaties. How ashamed I feel when, assuming the posture of the denialist, I ask for proof.

But of course, proof does exist, and archives have been searched. The happenings of 1915 were common knowledge in the world even as they were unfolding, and historians have since proved beyond reasonable doubt that they predicate the use of the term “genocide”. And yet.

Today, despite the recognitions, memorials, commemorations, most genocides remain non-events or "anti-events". While the Holocaust was able to integrate our collective consciousness as a historic fact, some argue that most every other genocidal case in History remains *fiction* – suspect, doubtful, up to debate. How can we strip the word of the denial that is inherently part of its definition? How does a genocide evolve into a *fact*? Considering that the etymology of the word *event* relates to something *to come*, an outcome or a result, could one argue that these historic moments are *becoming*, and that they will be allowed to *be*, to *come*, only once they are accepted, recognized, memorialized by their authors? That the perpetrator is the only one who holds the power to end genocide, while the international community acts as a (symbolic) witness to the avowal of the culprit's guilt?

What are the effects of this systemic negationism on the descendants of victims and perpetrators of crimes against humanity? How can Armenians evolve in the world when they remain victim-survivors, when their pain is not validated, when their human, territorial, cultural, economical losses are not legitimized? How can Turks interact with the world when they remain executioner-negationists, and can Turkey ever hope to be recognized and respected as a democratic society by the international community so long as it hasn't faced the specter of its past? Can there ever be hope for cooperation between Armenia and Turkey so long as the latter refuses to affirm that *yes, it was genocide*? And can there ever be hope for reconciliation and lasting peace when History remains falsified? How can one grieve their Loss when it is negated by the very same one who caused it? One hundred and five years of genocide, stagnating in its ultimate stage, will end only when the denial ends.

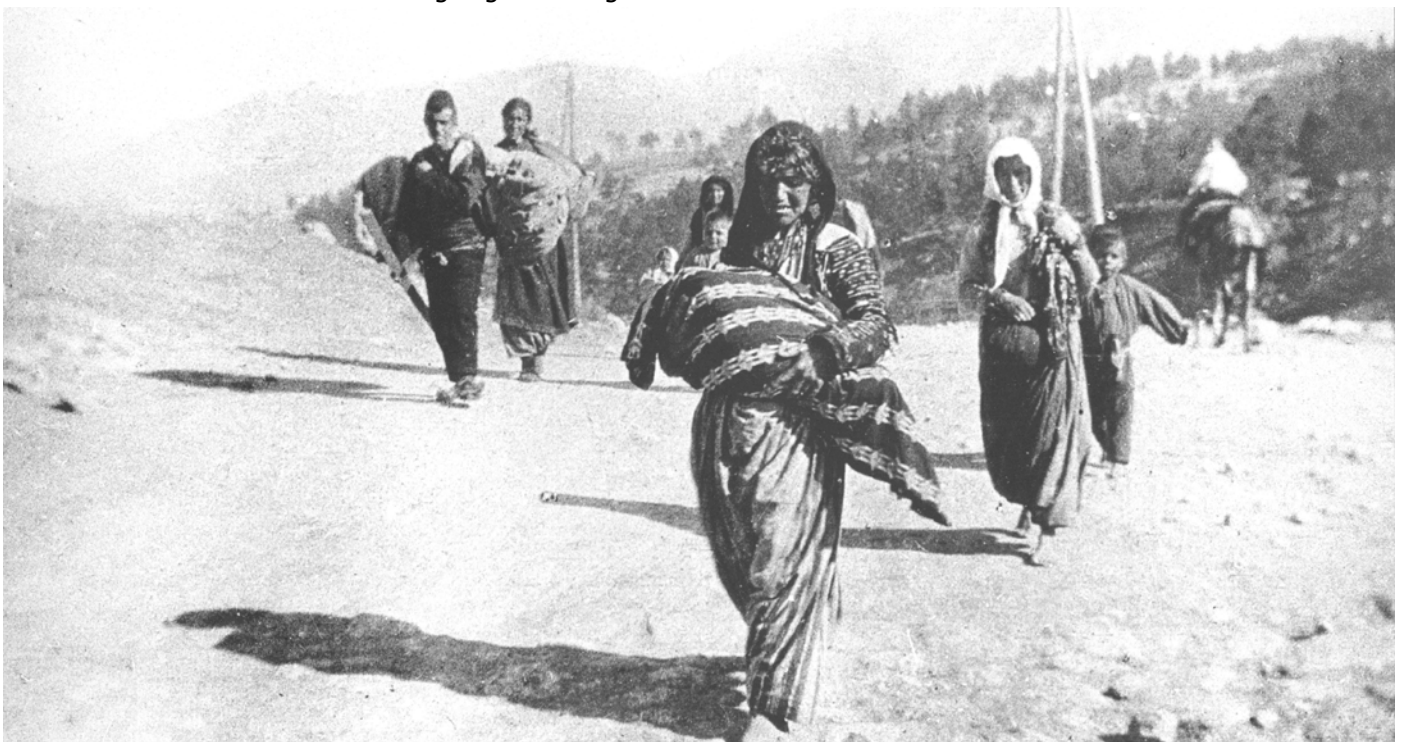
Descendants of victims of ongoing crimes against

humanity are born with a singular heritage: the responsibility to keep alive a memory which will forever remain inaccessible to them. But the descendants of the genociders are also born with a difficult heritage: in order to respect their ancestors and prove their loyalty to their legacy, they must deny that said genocide took place. Of course, Turkey was born from the ruins of the Ottoman Empire – and it is not easy to come to terms with the fact that one's country was built upon what is possibly the worst crime in international law. It is not easy to betray one's parents grandparents great-grandparents by accusing them of having committed the most vile crimes, accusing them of deceit, theft, rape and murder.

But the denial is as genocidal as the killing. It is as criminal. And, today, it is an obstacle for justice and harmony between two neighboring nation-states which did not even exist in 1915. It is not easy to forsake one's history and culture and to admit on the world stage that *In 1915, the Ottoman government led by the Committee of Union and Progress carried out a genocide against the Armenian people living in the Ottoman Empire*. It is not easy, yet it can be done. It must be done.

A number of philosophers, cultural theorists, literary theorists, psychoanalysts, sociologists, historians and artists have informed my writings. The works of Marc Nichanian, Hélène Piralian, Emmanuel Alloa and Stefan Kristensen have been key to this piece.

Lelag Vosguian holds a master's degree in Comparative Literature (2018). Her thesis, entitled *Le témoignage en littérature d'un héritage traumatique; le cas du génocide des arméniens*, is published and accessible on Papyrus, the Université de Montréal's online institutional repository for theses.

'Genocide Reparations are crucial, land is necessary for the republic of Armenia'

Interview with president of the International Association of Genocide Scholars Henry Theriault

By Sarin Poladian

Henry Theriault is the president of the International Association of Genocide Scholars (IAGS), and associate vice president for academic affairs at Worcester State University.

Dr. Theriault was invited to Toronto in April 2019 by the Armenian Genocide Commemoration Committee to take part in the 104th commemoration ceremony as a keynote speaker. Despite his tight schedule, he made time for an exclusive interview with Horizon Weekly Toronto special correspondent Sarin Poladian.

Below is a transcript of our video interview with Dr. Henry Theriault.

H.W: Dr. Theriault, your research focus is on reparations and denial of genocides, but also the prevention of the genocides. What are the recent trends in genocide studies today and the place of the Armenian Genocide studies within the field?

H.T.: One of the recent trends in genocide studies has been focusing a lot on gender, on the particular experiences of women and girls within genocide, obviously in terms of sexualizing violence, which we see again and again, and is one of the central kinds of violence that's done in genocide. We see it with ISIS, where people actually argued that the ideology of ISIS is organized around sexual enslavement of women and girls; that's an important topic. In my own recent research, I am actually looking at the way and which pre-existing patterns of gender violence within societies, actually somewhat train people to participate in genocide, that make it easier for them to participate in genocide as an overarching mass violence; those kinds of things like domestic and sexual violence that happen in everyday life actually have taught some people to become perpetrators and make it very easy for them to be participants in large scale genocides. But there is other work.

There has been lot of attention on perpetrators and why perpetrators join at different levels of perpetrators, so lot of the old scholarship was on high level people, the most visible organizers, planners, the people who control and order genocide. We are seeing a lot of work on other levels of perpetrators and sort of the complex psychologies and situations that perpetrators come from. I would say that reparations and post genocide victim-perpetrator relationships and justice have been present in discussions of genocide, but in recent years, they have become more and more prominent. There are other trends as well; new things are happening continually and it's very exciting to see scholars and

students really engaging genocide from all these different angles, ultimately with a goal which we all share of prevention. How do we understand genocide, so we can move forward and have effective tools to prevent genocide. I think one of the things that we are seeing is genocide not just as an aberration that happens once in a while based on particularly evil people sort of rising up in a society; it is really coming out of a lot of the dynamics that are common in our world, a lot of economic inequalities, and even things like global warming are factors in precipitating genocide. I think a lot of the work around prevention is looking at those big situations of the world to understand how that can lead to genocide. I should mention as one of the trends, there is a lot of recent work now on things like climate change and how that has affected different groups. Sudan is a really good example, where the expanding desert has made farmland less available for obvious reasons and at the same time, the populations have been increasing so that has created tension; for instance, Darfur had a role in the genocide that has happened there.

H.W: Scholars say denial is the last stage of the crime of genocide, and Turkey has engaged in a proactive policy of denial. Do you think we'll witness Turkey's recognition in our lifetime? Does Turkish acknowledgement really matter in terms of reparations?

H.T.: First I have to say, I don't think denial is actually the final stage of genocide, that's one of those truisms that's not very accurate. Denial is really something that's present at every period that the genocide is happening, after genocide happens, and it's really a tool and not so much a stage. And the question is it always has a goal, so people don't deny just to deny, they deny for particular reasons. What I call final stage of genocide

Turkey's economy was built on the Armenian Genocide

Time doesn't make the impact of the genocide less; it's quite the opposite

is a consolidation phase. That's when you take the results of the genocide, and try to make it solid so they can never be changed; for instance, you run everywhere from changing place names so that the victim group is erased. You see this in Turkey around traditional Armenian areas, where the names have been completely eradicated. You see this in north America with indigenous people and again there is resistance to that. We see in other places as well, but it can be much deeper. When you talk about changing land that was historically groups' land, and make it so that is not even conceived anymore, that it could be their land; material gains that are taken and made permanent for the perpetrator group and other kinds of things.

There is a process of consolidation and denial that is really important for that. As long as you can deny that a genocide happened, people don't question why you are trying to impose on a world a certain set of arrangement. Why, for instance, a land used to be Native Americans land? That's not even a question anymore, because history has denied it and people don't question it anymore. This has always been US land; we don't think about the past at all. I think with the Armenian case in particular, Turkey is very much in a phase of consolidation. The goal was to get through 2015, the 100th anniversary, and then to begin pushing hard on denial. The denials that are coming out of Turkey, I mean the standard denial of 2015, but it wasn't a huge fight in the same way that maybe in the past it would have been, but we've seen since then very strong denials. In fact, Erdogan's recent statements in the past week have been very old school denial; accusing Armenians of genocide, and all these arguments from 20-30-40 years ago are coming back. I think what Turkey is hoping right now is that by pushing very hard in an aftermath of 2015; thinking that Armenians, sort of, have got 100 anniversary behind us, so we are moving on, and there is political support for Armenia around the world and that will allow them to sort of just freeze the benefits of genocide (the land taken, the wealth, the political control that Turkey has on the region and the marginality of Armenia). They will be able to consolidate finally, and then once that happens, there is no repair possible and the genocide will become a dead issue, an issue that cannot be political again. We've seen this with other groups and it's a real danger for Armenians. Will Turkey change? I think maybe 6-7 years ago, based on the fact that I have connections to many progressive Turks, I was very optimistic that there was a chance that the democratization of Turkey would get to a point where there could be general discussion of the Armenian Genocide and some kind of acknowledgment and reparative process.

Some progressive Turks were pushing for that. We started to see protest and demonstrations in Turkey with tens of thousands even hundreds of thousands of people, so I thought there was a chance. I think with Erdogan sort of backlashes against democracy in Turkey, that possibility has been surpassed dramatically. He is jailing the kinds of people who are leading that kind of movement, and is very clearly reverting back, not just to a strong Armenian Genocide denial position but also very repressive Turkish government against not just Armenians, but Kurds, Turks and others within Turkey. I think, unless something dramatic happens with Erdogan, unless he is pushed from power, which we know can happen, unless there is an opening of Turkey's democratization, we may again be a decade away from even having serious discussions about recognition of the Armenian Genocide and Turkey's real first chance of engaging that history in a meaningful way. Unfortunately, it's not a positive message at this point but I think that's what we are at.

H.W: You studied the issue of reparation in context of the Armenian Genocide, and you chaired the Armenian Genocide reparations study group and was the lead author of its final report: "Resolution with Justice – Reparations for the Armenian Genocide". Will you present the key points of this report?

H.T.: I think the key point, from a legal standpoint, is while reparations need to be identified as reparations for the genocide not just pay off blood money, money to silence Armenians about the genocide; It needs to be recognised that whatever happens it's because of genocide. I think one of the denialist points have been that the Armenian Genocide happened before the genocide convention; therefore, there are no laws that apply to it, and talking about even recognition, let alone reparation is irrelevant. One of the co-authors of the report, Alfred de Zayas, really shows that if you look at the international law even at the time of the Armenian Genocide, genocide was illegal, and the concept "genocide" that comes later is a word that applies to what those laws were outlying in 1915. What's more, if you look at the law that reparation is also legally required for mass violations of human rights and again, we didn't have the term genocide in 1915, but we now know what the concept was. When Raphael Lemkin developed the term, he was looking at the Armenian Genocide and saying there is no word for what happened, we need a word for it and he was looking for other cases as well. I think that's one important finding that the laws of the time and the legal framework we now have absolutely support justice, not just a recognition but

"If we don't have a reparative process soon for the Armenian Genocide, the damage to Armenia might become so great that we won't really be talking about Armenia Republic in 50 years."

a real meaningful justice to the Armenian Genocide. So that's one point.

Another important point is that time doesn't make the impact of the genocide less; it's quite the opposite. In fact, the longer that a recognition for the genocide is delayed, the more the impact is felt for Armenians. I've pointed out in other work that understanding emigration from Armenia over the past 25 years, in part you need to really look at the genocide history not just the genocide in terms of the demographic reduction, the trauma and so forth, but the economic impact of the genocide, which I think Armenians are still feeling it dramatically. Yes, there was sovietisation. Yes, there was post-soviet corruption, war factor, and emigration. But the key result of the genocide among others was the taking of land, and also taking almost all the wealth of Armenians. Armenians were left quite literally with nothing, so in the first republic, and then subsequently Armenians have had to try to rebuild based on this incredibly weak resource pool. I said today in my remarks earlier, that if you really look at Armenia today, it doesn't have the land it needs to feed its people, to feed a full population of Armenia. That's one example of how important reparations are, and the kind of thing we try to argue in our report. As time has passed, these issues have gotten more and more acute. In the same way, Turkey has benefited more and more from the genocide: the money, the resources, the businesses, and so forth, that took 100 years ago. It has been able to build on and it has built a robust economy, its entire economy.

Many experts, scholars, and activists in Turkey have said the republican economy was built on the Armenian Genocide, and we are seeing how that's grown. At the same time, we see how poor Armenia is as a state because of this legacy, so that's the idea of time passage has the opposite effect from what we expect, makes things worse, and that leads me to the third big point that is, Armenia today is vulnerable because of the genocide. It's small as a country; it's landlocked. If you go more broadly than that, Armenia's identity itself takes incredible work to continue to just make as a minimum level of identity compared to groups that haven't experienced genocide that are larger; they can just assume their language, culture, religious institutions, and continue on without any effort. On the contrary, Armenians have to make a tremendous effort just to keep a bare minimum.

I am of Armenian descent and I speak very little Armenian and that's a function of having grown up in the US, in a place where there weren't other Armenians, where my grandparents had to go to find work. We didn't

have the option of having the connection with Armenians. That's just one example of how even Armenia's identity over time has been really stressed. Armenia is very vulnerable. Reparations are crucial, so we can stop having to spend our efforts fighting denial. The land is necessary for the Republic. I think Turkey is obligated to make the kinds of support, to make sure there's vibrant Armenian culture around the world. Turkey owes that. Artsakh shouldn't be worried about an invasion by Azerbaijan, and Armenia shouldn't be worried about military actions by Azerbaijan. Turkey should be the one guaranteeing Armenians protection. That is the kind of obligation that they have. I am very worried that, if we don't have a reparative process soon, the damage to Armenia might become so great that we won't really be talking about Armenia Republic in 50 years, that Armenia's identity will become so fragmented, so weakened, that it will go the way of a lot of other groups. Unfortunately, there are typical situations over 100 years after genocide; populations fade out of existence; that's why I am personally very committed to this. The only other part that I would add is we offered a model for transitional justice that would include Turkey, and it would actually be about changing Turkey, tapping those good people in Turkey, who want to acknowledge the past, give reparations and want to have good relationships with Armenia as a state but also Armenians within and outside of Turkey. Things that are really possible with the right kind of Turkey, post Erdogan Turkey, a chance of having truth commission that involves Armenians, Turks and others. The starting point should be that the genocide happened, that's not in question, and try to understand what to do about it today and I think there's a potential to involve Turks in that.

H.W: In April 2019, it was the 104th commemoration of the Armenian Genocide. From a researcher perspective, why is it important not to forget the past genocide? How can it affect our future, in terms of preventions of genocides?

H.T.: This is a question we can probably spend a few hours discussing, but it's really an important one. I would say in simple terms, one of the worst messages that can be sent by the world community about genocide is if you commit it, then deny it, then wait, and eventually, there will be no consequences. That is the key message of the Armenian Genocide. it's not a message of Holocaust, and I would say that wasn't the message even in the case of Rwanda, but Armenia is probably the third biggest 20th century genocide that's generally discussed. Not allowing that to be the message and to challenge that even 104

years later to not allow that to happen again. I think it's crucial. Obviously, we can have criminal prosecutions, but the perpetrators are long dead, but we can do these other things that are important. Another point that the Armenian Genocide is part of the history of genocide, and I don't advocate just looking at the Armenian Genocide at all, but it needs to have its place in this horrific 19th and 20th century that we have and now in the 21st century history. It's really important to have a place in the discussion of genocide, which itself needs to have much more of a role in our understanding of contemporary and even modern human history. So, I think that's crucial, and there are a lot of lessons that each case of genocide can teach us. If we don't see the history of genocide, we would treat genocide as a once in a while aberration, rather than something that keeps happening.

By understanding the Armenian case and other cases as part of this continuum, we can start to take genocide more and more seriously, and hopefully that will spur us to understand. We have to take action on a daily basis to stop genocide and to change the way the world works, so it doesn't produce genocide whether it's today's ISIS, two days ago it was the Rohingya in Burma, so we can start dealing with the problem as a whole.

Understanding the Armenian Genocide has an important role to play in that. Because the Armenian Genocide is such a reference case of the genocide, it's one of the most known genocides among scholars of genocide after the Holocaust. When people write articles about other genocides, they use the Armenian case as a reference point, as a point that everyone knows it happened and understands and then they can use the frameworks to talk about the Armenian Genocide. It's important to recognise the Armenian Genocide has a role not just in genocide studies but also for victims, in being this kind of case that people can relate to. In fact, in the aftermath of the Rwanda Genocide, a social psychologist began doing programs to help address the trauma of victims with Rwanda Genocide. One of the things they did was educating those people about the Holocaust and the Armenian Genocide, so they realize what happened to them was not only to them, that other groups had experienced it and to try even connect survivors of the past genocides with the survivors of Rwanda, so they would have that connection they are not alone. It's had very powerful results. This is another important reason to keep the focus on the Armenian Genocide still fresh even after 104 years later.

Հայկական Յեղասպանութեան 105-ամեակին նուիրում «Հորիզոն»ի այս բացառիկ թիւը կը հովանաւորեն հետեւեալ ազգայինները

Երէցկին Շաքէ Իշխանեան, Գէորգ Իշխանեան, տ. եւ տ. Պերճ եւ Ռուբինա Ֆարրա, ի յիշատակ Տէր Արմէն Աւագ Քէն, Իշխանեանի:

Տ. եւ տ. Արթին եւ Անի Մաժակեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. Փիէրէթ Տէր Սարգիսեան, Ժագ, Գարէն, Ալէքս, Անթոնի եւ Սարինա Թիւթիւնճեան եւ Շանթ Տէր Սարգիսեան, ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն, հօր եւ մեծ հօր Հրաչ Տէր Սարգիսեանի:

Տ. Արշօ Պոյաճեան, ի յիշատակ իր ամուսնոյն՝ Սերգօ Պոյաճեանի:

Գրիգոր Տէր Ղազարեան, ի յիշատակ Թորոս Տէր Ղազարեանի, ծնեալ 1914-ին, խորքերը:

Մոնթրէալի Հայ Կեդրոնի Տարեցներու միութիւն, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Voyages Haig, ի յիշատակ 1915-ի Հայկոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Արեգ, Քրիստին, Գարին, Գաթիա եւ Ալիք Մարգարեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հայրերուն եւ մեծ մայրերուն՝ Յակոբ եւ Գարգուհի Մարգարեանի, Յովհաննէս եւ Լէա Պուրսալեանի, Բիւզանդ եւ Զապէլ Այնթապեանի, Յակոբ եւ Կիւլա Պոյաճեանի, ինչպէս նաեւ իրենց ծնողաց՝ Վարդգէս եւ Արաքսի Այնթապեաններու:

Տ. եւ տ. Լեւոն եւ Անի Հասրըճեան, ի յիշատակ Հասրըճեան ընտանիքի Մեծ եղեռնի նահատակներուն:

Տ. եւ տ. Նազարէթ եւ Վարսենիկ Սաչիկեան, ի յիշատակ Սամուէլ եւ Լիտիա Սաչիկեանի, Յարութիւն եւ Ազատուհի Հայրապետեանի:

Վազգէն, Լենա Տէր Գալուստեան եւ ընտանիք, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ տ. Սիմոն եւ Մարալ Հասրըճեան

Զաւէն եւ Նորա Կէօնճեան, ի յիշատակ Նորայր Պէնօհանեանի, Գարգուհի Մարգարեանի, Սուրէն եւ Զարուհի Կէօնճեանի:

Տ. եւ տ. Վահէ եւ Գլարա Յակոբեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Պետիկ, Սոնիկ Վարձպետեան, ի յիշատակ Տէր-տէրեան, Զագմագճեան եւ Վարձպետեան գերդաստաններու զոհերուն:

Սեւան, Շանթ եւ Դուին Տօնապետեաններ, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն :

Մանուկ Զուխաճեան, ի յիշատակ իր տիկնոջ Աննա Սֆօրզա-Զուխաճեանի:

Սագօ Լիպէրեան եւ ընտանիք, ի յիշատակ Լիպէրեան եւ Գապարեան ընտանիքներու ննջեցեալներուն:

Տ. եւ տ. Զաւէն եւ Վարսենիկ Սարգիսեան, ի յիշատակ Սարգիսեան եւ Նալպանտեան գերդաստաններու զոհերուն:

ԲԺ. եւ տ. Գէորգ Մանուկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ տ. Գէորգ եւ Արաքսի Օհանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Լիլի Մարգարեան եւ ընտանիք, իրենց ընտանիքի ննջեցեալներուն յիշատակին:

Կարէն Տէր Ասատուրեան եւ զուտրերը, Լարա եւ Լիա, ի յիշատակ իրենց հօր եւ մեծ հօր՝ Վահան Տէր Ասատուրեանի:

Աբգար եւ Սոնա Միրաքեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Դրո եւ Աննա Փիլիկեան, ի յիշատակ Յակոբ Փիլիկեանի, ծնած 1912-ին Ատանա, Արմենուհի Փիլիկեանի, ծնած 1914-ին, Չորք Մարզպան եւ Վահէ Պէքմէզեանի, ծնած 1912-ին Գոնիա:

Բժ. եւ տ. Ժիրայր եւ Յասմիկ Պասմաճեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց Հայկ եւ Նուարդ Պասմաճեանի:

Տիանա Հաճէթեան, Սեւան եւ Նաթալի Իստանպուլեան եւ դուստրը, Յաբէթ եւ Ալին Թիւթիւնճեան եւ զաւակունք, իրենց ամուսնոյն, Հօր եւ մեծ Հօր Տիգրան Հաճէթեանի յիշատակին:

Տ. եւ տ. Յակոբ եւ Տիրուկ Մանճիկեան, ի յիշատակ Մանճիկեան, Մնակեան եւ Եահնէյեան գերդաստաններու զոհերուն:

Տ. եւ տ. Հրայր եւ Լիլի Պէնկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Նանէ, Գառնի, Դուին եւ Բազէ Ղազարեաններ, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. Սարգիս Երէցեան, Ռաֆֆի եւ Բաթրիք, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ տ. Կարօ եւ Հայկօ Նահապետեան, ի յիշատակ Նահապետեան եւ Պահատուրեան ընտանիքներու զոհերուն:

Բժ. եւ տ. Ռուբէն եւ Անի Պետրոսեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Ընկճ. Վանուհի Իսաջանեան, ի յիշատակ իր ծնողաց՝ Բաբգէն եւ Զարուհի Իսաջանեաններուն:

Տ. եւ տ. Զաւէն եւ Յասմիկ Ինճէճիկեան, Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքին զոհուած բոլոր նահատակներուն:

Սիմոն, Սիլվա, Սեւան, Մարալ եւ Յակոբ Փօլատեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. եւ տ. Օհան եւ Սեդա Թապաքեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Աւետիս եւ Սիմա Փեհլիվանեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց՝ Խաչատուր Փեհլիվանեանի, ծնեալ 1900-ին, Արաբկիր եւ Արշալոյս Փեհլիվանեանի, ծնեալ 1912-ին, Արաբկիր:

Տ. եւ տ. Զարեհ եւ Լիոնի Սարմազեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ տ. Ռաֆֆի եւ Ժպիտ Ֆրունճեան եւ զաւակները՝ Արեգ եւ Նանոր, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. եւ տ. Մանօ եւ Թալին Քէօսէեան, ի յիշատակ իրենց մեծ մօր՝ Մարի Պէրպերեան Քէօսէեանի, ծնեալ 1929-ին, Այնթապ:

Տ. եւ տ. Ալպէր Արոյեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց՝ Արմենակ Արոյեանի եւ Կիւլիստան Արմինեան Արոյեանի:

Վիգէն Թիւֆէնքճեան, ի յիշատակ Կարապետ եւ Արփինէ Թիւֆէնքճեաններուն:

Արշօ, Արտա եւ Հայկ Զաքարեաններ, ի յիշատակ վերապրող ուսուցիչներուն որ լման սերունդ մը դաստիարակեցին Հայութեամբ:

Կ'ողջունեմ Հայ ժողովուրդի զաւակները, որ ի հեճուկս այսքան չարութեանց՝ վերապրեցան ու բարգաւաճեցին իրենց կամքի ու ժող ու հաւատքով, ունենալով ազատ եւ անկախ Հայրենիք: Կ'ողջունեմ Մուսա լեւոյն ժողովուրդը՝ քաջ սերունդի զաւակները: Սուրէն Հաճեան:

Հորիզոն

www.horizonweekly.ca

*Ձեր բաժանորդագրութիւնը ապահովելու,
ձեր հարազատին կամ բարեկամին
«Հորիզոն» նուիրելու համար
կապ հաստատեցէք «Հորիզոն»ի վարչութեան հետ:*

Հեռաձայն՝ 514 332-3757

*Ե-նամակ՝ sylva@horizonweekly.ca
Կայքէջ՝ www.horizonweekly.ca*

**ՀԱՍՅԷ՝ 3401 Olivar-Asselin
Montreal, Quebec
H4J 1L5**

H O R I Z O N
Hebdomadaire arménien
Armenian Weekly
Publié par / Published by
Les Publications Arméniennes
(1991)

3401, Olivar-Asselin
Montréal, Québec
Canada H4J 1L5

horiZon

Administration / Publicité
Sylva Ehamdjan-Bachekjian
Tél.: (514) 332-3757
Télécopieur / Fax (514) 332-4870
E-Mail: horizonweekly@bellnet.ca
Courrier de deuxième classe
/No. 40065294 / Second class mail
Dépôt légal: bibliothèques nationales
du Québec et du Canada -
ISSN 0708580X
PAP - N. d'enregistrement 10925

Editor in Chief: Vahakn Karakachian

Վարիչ խմբագիր՝
Վահագն Գարագաշեան
Վարչական
պատասխանատու
Միլվա Պաշլոգճեան
Քարտուղար՝
Մարինա Տէր խաչատուրեան
Սրբագրիչ՝ Քրիստափոր Միքայէլեան

English section
Editor: Tina Soulahian

Pharmacie Kanou et Marachian

Affiliée à

Jean Coutu

SETA MARACHIAN

Pharmacienne-Propriétaire

Հայերէն
կը խօսինք

5855 BOUL. GOUIN OUEST, CARTIERVILLE (QUÉBEC) H4J 1E5
TÉL : (514) 334-8641 FAX : (514) 334-6909

Հայ մասնագետներ տրամադրուած՝ հոգալու ձեր բոլոր կարիքները
Կը պատրաստենք ձեր բոլոր դեղագիրները, նոյնիսկ ուրիշ դեղարաններէ
Տարեցներու համար յատուկ 10% զեղչ (բացառեալ դեղերը)

Vaccination contre la grippe saisonnière **Service professionnel et personnalisé**

- Infirmière sur place (1 journée par semaine)
- Conseils sur le diabète: suivi de la glycémie (taux de sucre), exercice et diète avec remise de documents éducatifs (ex: guide alimentaire canadien)
- Suivi de la tension artérielle avec l'infirmière
- Installation du moniteur ambulatoire de la pression artérielle sur 24h : MAPA
- Vaccination et injection par l'infirmière
- Santé voyage: prévention de la malaria et de la diarrhée du voyageur

Livraison et cueillette de prescription gratuites de Montréal et Laval

- OUVERT 7 JOURS SUR 7 DE 9H À 22H -

ՅԱՆՈՒՆ ՄԵՐ ԴԱՏԻՆ, ՅԱՆՈՒՆ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

ԿԱՌՈՅ

Գանատայի Հայ Դատի Շրջանային յանձնախումբը աշխատանք կը ծառայէ համագանատական առումով, առաւելաբար մայրաքաղաք Օթթաւայի մէջ, դաշնակցային օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւններու մակարդակի վրայ: Իրեն զուգահեռ կը գործեն Հայ Դատի տեղական յանձնախումբերը, նահանգային թէ քաղաքապետական օղակներու մէջ՝ Սոնթըրլա, Լաւալ, Թորոնթօ, Վանգուվըր, Գեմպրիճ, Համիլթըն, Սենթ Գաթրինս Եւ Ուինսթըր քաղաքներու Հայ կեդրոններէն:

ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊ

Մեր գործունեութեան յենարանն ու ուժի աղբիւրը առաջին հերթին մեր ժողովուրդն է: Անո՛ր է որ կը դիմենք ամենէն առաջ, որեւէ արշաւի համընդհանուր մասնակցութեան եւ ժողովրդական ալիքի ծաւալ տալու համար:

ԳՈՐԾԱԴԱՇՏ ԵՒ ՆՊԱՏԱԿԱԿԵՏԵՐ

Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչում, Հայաստանի Հանրապետութեան հզօրացման ուղղուած քայլեր, Արցախի ինքնորոշման իրաւունքի ամրագրում, Սփիւռքի գաղթօճախներու յանձանձում, ասո՛նք են գլխաւոր բնագաւառները մեր գործունեութեան:

Մեր կապի տուեալները

Մայր գրասենեակ, Օթթաւա

130, Albert Street, # 1007,
Ottawa, Ontario K1P 5G4
Tel.: (613) 235-2622 • Fax: (613) 238-2622
E-mail: national.office@anc-canada.com
Website: www.ancanada.org

Մոնթրէալի գրասենեակ

3401, Olivar Asselin,
Montreal, Quebec H4J 1L5
Tel.: (514) 334-1299 • Fax: (514) 334-6853
E-mail: anc.canada@sympatico.ca

Թորոնթոյի գրասենեակ

45 Hallcrown Place,
Willowdale, Ontario M2J 4Y4
Tel.: (416) 491-2900 • Fax: (416) 491-2211
E-mail: anct@armenian.ca
Website: www.armenian.ca

19.

Թիկունք կը կանգնիմ Հայ Դատին
I support the Armenian Cause
Je soutiens la Cause Arménienne

- ☐ Այո, կը փափաքիմ գօրակցիլ Հայ Դատի աշխատանքներուն:
Ներփակ կը գտնէք նուիրատուութիւնս, յղուած **A.N.C.**-ի:
- ☐ Yes, I want to support the ANCC and the Armenian Cause.
Please find my donation enclosed, payable to the **A.N.C.**
- ☐ Oui, je desire appuyer le CNAC et la Cause Arménienne.
Veuillez trouver ma donation ci-jointe, à l'ordre de **A.N.C.**
- ☐ 20\$ ☐ 50\$ ☐ 100\$ ☐ 200\$ ☐ Այլ/Autre/Other _____

Name / Nom _____

Address / Adresse _____

Tel / Tél: _____

E-mail / courriel: _____

- ☐ Կը փափաքիմ նաեւ մաս կազմել
«Հայ Դատի Բարեկամներ»ու շրջանակին:
Ուղարկեցէք ձեր տեղեկատուութիւնը վերոյիշեալ
հասցէներուն:
- ☐ I would also like to be a member of the "Friends of Hay Tad" circle.
Send your information to the above-mentioned addresses.
- ☐ J'aimerais aussi faire partie du cercle «Amis de Hay Tad».
Envoyez votre information aux adresses mentionnées ci-dessus.